

**Mateusz Błaszczyk**

 <https://orcid.org/0000-0002-5778-2723>

Uniwersytet Wrocławski  
Wydział Nauk Społecznych  
Instytut Socjologii  
[mateusz.blaszczyk@uwr.edu.pl](mailto:mateusz.blaszczyk@uwr.edu.pl)

**Dawid Krysiński**

 <https://orcid.org/0000-0003-3568-5532>

Uniwersytet Wrocławski  
Wydział Nauk Społecznych  
Instytut Socjologii  
[dawid.krysiniski@uwr.edu.pl](mailto:dawid.krysiniski@uwr.edu.pl)

## NOWE SPOJRZENIA NA STARĄ TEORIĘ. KILKA UWAG O KONCEPCJI SPOŁECZNEGO WYTWARZANIA PRZESTRZENI

**Abstrakt:** Celem niniejszego artykułu jest analiza ewolucji teorii społecznego wytwarzania przestrzeni oraz refleksja nad jej aktualnością i zastosowaniem we współczesnych studiach miejskich. Prezentujemy rozwój tej koncepcji od fundamentalnych idei Henriego Lefebvrea, poprzez ich rozwinięcia i reinterpretacje, aż po najnowsze ujęcia uwzględniające wyzwania ery cyfrowej. W naszych rozważaniach wskazujemy na potencjał teorii w analizie współczesnych zjawisk urbanistycznych, jednocześnie identyfikując wyzwania, przed którymi stoi. Konkludujemy, że pomimo wyzwań związanych z operacjonalizacją niektórych koncepcji, teoria społecznego wytwarzania przestrzeni pozostaje nie tylko aktualnym, ale i cennym narzędziem analitycznym, zdolnym do uchwycenia złożoności współczesnych procesów miejskich, pod warunkiem jej ciągłej aktualizacji i krytycznej refleksji nad jej metodologią.

**Słowa kluczowe:** społeczne wytwarzanie przestrzeni, teoria miejska, prawo do miasta, urbanizm cyfrowy, praktyki przestrzenne

### NEW PERSPECTIVES ON AN OLD THEORY: SOME REMARKS ON THE CONCEPT OF SOCIAL PRODUCTION OF SPACE

**Abstract:** The aim of this article is to analyze the evolution of the theory of the social production of space and reflect on its relevance and application in contemporary urban studies. We present the development of this concept from Henri Lefebvre's fundamental ideas, through their extensions and reinterpretations, to the latest approaches that address the challenges of the digital era. In our discussion, we highlight the theory's potential in analyzing contemporary urban phenomena, while simultaneously identifying the challenges it faces. We conclude that despite the challenges associated with operationalizing some concepts, the theory of the social production of space remains not only relevant but also a valuable analytical tool, capable of capturing the complexity of contemporary urban processes, provided it is continuously updated and its methodology is critically reflected upon.

**Keywords:** social production of space, urban theory, right to the city, digital urbanism, spatial practices

## 1. WPROWADZENIE

Teoria społecznego wytwarzania przestrzeni stanowi dziś podstawowe podejście w badaniach miejskich, oferując kompleksowy paradygmat do analizy dynamicznej relacji między społeczeństwem a przestrzenią. W odróżnieniu od postrzegania przestrzeni jako statycznej materii teoria ta zakłada, że przestrzeń jest nieustannie tworzona i przeobrażana w wyniku złożonych procesów społecznych, ekonomicznych i politycznych. To właśnie różnorodne siły społeczne,

indywidualne działania, a także relacje między władzą, kulturą i ideologią kształtują charakter przestrzeni, ulegając jednocześnie zwrotnym przemianom poprzez jej oddziaływanie.

Kluczowym założeniem tej teorii jest uznanie przestrzeni za produkt społeczny, który odzwierciedla i jednocześnie reprodukuje istniejące w społeczeństwie relacje władzy i nierówności. Proces wytwarzania przestrzeni jest permanentny i zasadza się na

dynamicznych interakcjach między jej materialnymi aspektami, takimi jak zabudowa lub infrastruktura, a symbolicznymi znaczeniami, jakie ludzie nadają różnym miejscom. Przestrzeń jest zatem areną zarówno konfliktów, jak i negocjacji, gdzie różne grupy społeczne walczą o kształtowanie środowiska zgodnie ze swoimi interesami i wartościami. Jednocześnie teoria społecznego wytwarzania przestrzeni wskazuje na znaczenie codziennych praktyk i doświadczeń w procesie tworzenia znaczeń związanych z miejscem. To właśnie w codziennych interakcjach ludzi ze środowiskiem powstają i ewoluują lokalne kultury, tożsamości i więzi międzyludzkie nadające społeczny sens i znaczenie przestrzeni.

Przedstawiane tu podejście umożliwia badanie szerokiego spektrum zagadnień społeczno-przestrzennych. Pozwala analizować konflikty dotyczące charakteru, kształtu i funkcji przestrzeni publicznej, ujawniając napięcia między różnymi grupami interesów i ich wizjami wykorzystania przestrzeni miejskiej, oraz badać procesy gentryfikacji, ukazując nie tylko fizyczne zmiany w tkance miejskiej, ale także towarzyszące im przemiany społeczne i kulturowe. Teoria ta jest narzędziem do analizy mechanizmów wykluczenia i segregacji przestrzennej, pokazuje, jak przestrzeń odzwierciedla i reprodukuje nierówności społeczne. Daje podstawy do badania oddziaływania form przestrzennych na relacje społeczne i więzi sąsiedzkie. W erze cyfrowej umożliwia analizę wpływu technologii na doświadczanie i organizację przestrzeni, w tym zjawisk, takich jak przestrzenie hybrydowe czy cyfrowa gentryfikacja. Dodatkowo uzasadnia badania nad kształtowaniem się tożsamości lokalnych i poczucia miejsca oraz odnosi się do roli przestrzeni w zachowaniu i transformacji dziedzictwa kulturowego.

Ustalenia wynikające z tych badań znajdują zastosowanie w wielu obszarach praktyki miejskiej. W urbanistyce i planowaniu przestrzennym mogą być wykorzystywane do tworzenia bardziej inkluzywnych i zrównoważonych strategii rozwoju miast, w tym projektowania przestrzeni publicznych i strategii rewitalizacji. W polityce mieszkaniowej pomagają w projektowaniu rozwiązań przeciwdziałających segregacji i wykluczeniu przestrzennemu. Teoria ta wspiera rozwój idei sprawiedliwego miasta, dostarczając argumentów dla bardziej egalitarnego dostępu do zasobów miejskich. W zarządzaniu miastem wyniki badań mogą być użyteczne w rozwiązywaniu konfliktów przestrzennych i mediacji między różnymi grupami interesów. W kontekście koncepcji inteligentnych miast (ang. *smart cities*) pozwalają na bardziej krytyczne i świadome wdrażanie rozwiązań technologicznych, z uwzględnieniem ich społecznych konsekwencji.

Celem autorów niniejszego artykułu jest dostarczenie kompleksowego i aktualnego przeglądu teorii społecznego wytwarzania przestrzeni, ukazującego jej ewolucję i znaczenie dla współczesnych studiów

miejskich. Artykuł ma za zadanie przedstawić historyczny rozwój tej teorii oraz krytycznie ocenić jej aktualność i przydatność w analizie współczesnych zjawisk urbanistycznych.

Struktura pracy odzwierciedla ewolucję teorii społecznego wytwarzania przestrzeni oraz jej adaptację do zmieniających się realiów miejskich. Rozpoczynamy od omówienia fundamentalnych koncepcji Henriego Lefebvrea, które stanowią podwaliny tej teorii. Analizujemy jego triadę przestrzenną oraz ideę prawa do miasta, pozostające do dziś najważniejszymi elementami w rozumieniu społecznej produkcji przestrzeni. Następnie prezentujemy rozwinięcia i reinterpretacje tych teorii w pracach kolejnych badaczy. Szczególną uwagę poświęcamy koncepcjom Marka Gottdienera, który wprowadził do analizy elementy semiotyki, Bohdana Jałowieckiego adaptującego teorię do kontekstu postsocjalistycznej transformacji miast oraz Edwarda Sojy, którego idea trialektyki i *thirdspace* znacząco poszerzyła rozumienie przestrzeni społecznej.

W końcowej części rozważań skupiamy się na współczesnych ujęciach teorii społecznego wytwarzania przestrzeni, odpowiadających na wyzwania ery cyfrowej i społeczeństwa informacyjnego. Analizujemy nowe podejścia teoretyczne pod kątem starań ich twórców, aby uchwycić wpływ technologii cyfrowych na procesy wytwarzania i doświadczania przestrzeni miejskiej, tworząc ramy teoretyczne do wyjaśniania złożonych relacji między przestrzeniami fizyczną, społeczną i cyfrową we współczesnych środowiskach miejskich.

## 2. FUNDAMENTY TEORII: HENRI LEFEBVRE I PRODUKCJA PRZESTRZENI

### 2.1. TRIADA PRZESTRZENNA

Oryginalną koncepcję społecznej produkcji przestrzeni przedstawił Henri Lefebvre (1991). Opiera się ona na fundamentalnym założeniu, że przestrzeń jest produktem społecznym, kształtowanym przez złożone interakcje między różnymi wymiarami ludzkiego doświadczenia i działania. Centralnym elementem tej teorii jest triada przestrzenna, która obejmuje wzajemnie powiązane aspekty przestrzeni, kreujące trzy przestrzenie: postrzeganą, pojmowaną i przeżywaną. Te trzy wymiary odpowiadają trzem sposobom wytwarzania przestrzeni: praktykom przestrzennym, reprezentacjom przestrzeni i przestrzeniom reprezentacji.

#### 2.1.1. PRAKTYKI PRZESTRZENNE (PRZESTRZEŃ POSTRZEGANA)

Praktyki przestrzenne odnoszą się do fizycznych, materialnych aspektów przestrzeni i codziennych działań, które ją kształtują. Jest to wymiar doświadczany

zmysłowo, obejmujący rutynowe zachowania, przepływy ludzi i towarów oraz sposoby wykorzystania przestrzeni miejskiej. W kontekście obszarów podmiejskich praktyki przestrzenne mogą obejmować w szczególności codzienne dojazdy do pracy w metropolii, lokalne wzorce mobilności oraz sposoby użytkowania przestrzeni publicznych. Badanie praktyk przestrzennych pozwala zrozumieć, jak mieszkańcy faktycznie „produkują” i „reprodukuja” przestrzeń poprzez swoje codzienne działania.

#### 2.1.2. REPREZENTACJE PRZESTRZENI (PRZESTRZEŃ POJMOWANA)

Reprezentacje przestrzeni dotyczą conceptualnych, abstrakcyjnych wyobrażeń przestrzeni. Są istotne do zrozumienia, jak przestrzeń jest ujmowana i planowana na poziomie instytucjonalnym. To sfera planistów, urbanistów, naukowców i decydentów, którzy tworzą oficjalne reprezentacje przestrzeni za pomocą map, planów, modeli oraz strategii rozwoju. Ten wymiar odzwierciedla dominujące ideologie i relacje władzy, kształtując oficjalny dyskurs o przestrzeni i jej przeznaczeniu. Lefebvre argumentował, że abstrakcyjne reprezentacje często dominują nad innymi formami doświadczania i produkcji przestrzeni, generując konflikty i nierówności w przestrzeni miejskiej.

#### 2.1.3. PRZESTRZENIE REPREZENTACJI (PRZESTRZEŃ PRZEŻYWANA)

Przestrzenie reprezentacji odnoszą się do symbolicznego, emocjonalnego wymiaru przestrzeni, związanego z indywidualnymi i zbiorowymi znaczeniami, wartościami i tożsamościami. Jest to przestrzeń mieszkańców i użytkowników nasycona symboliką, wspomnieniami i wyobrażeniami. Na obszarach suburbanalnych przestrzenie reprezentacji mogą obejmować lokalne miejsca pamięci, przestrzenie związane z tożsamością lokalną czy tereny nacechowane szczególnym znaczeniem dla lokalnych społeczności. Ten wymiar często wchodzi w konflikt z oficjalnymi reprezentacjami przestrzeni, tworząc pole do kontestacji i negocjacji znaczeń.

Triada funkcjonuje na zasadzie dialektycznej. Oznacza to, że pomiędzy trzema wymiarami przestrzeni zachodzą ciągłe napięcia, sprzeczności i pertraktacje, które prowadzą do transformacji przestrzeni społecznej. Dialektyka ta jest kluczowa do zrozumienia, jak Lefebvre widzi dynamikę produkcji przestrzeni. Triada ta nie jest statyczna, lecz – przez swoją dialektykę – dynamiczna. Trzy wymiary przestrzeni są ze sobą ściśle powiązane i wzajemnie się kształtują. Na przykład oficjalne plany zagospodarowania (reprezentacje przestrzeni) mogą wpływać na codzienne praktyki mieszkańców (praktyki przestrzenne), ale jednocześnie te praktyki mogą modyfikować lub podważać oficjalne koncepcje. Podobnie symboliczne znaczenia przypisywane pewnym miejscom (przestrzenie reprezentacji)

mogą oddziaływać zarówno na oficjalne plany, jak i na codzienne użytkowanie przestrzeni.

Triada przestrzenna Lefebvre’a daje bardzo użyteczne ramy teoretyczne nie tylko do badań procesów zachodzących w miastach i na terenach podmiejskich, lecz także do analizy nowych przestrzeni konsumpcji i form pozaprzestrzennych, np. rzeczywistości cyfrowej (Evans, 2024). Pozwala ona na wszechstronną analizę złożonych procesów kreowania przestrzeni, uwzględniając oficjalne plany rozwoju i codzienne praktyki mieszkańców oraz ich symboliczne związki z miejscem zamieszkania.

Zastosowanie tego podejścia umożliwia identyfikację potencjalnych konfliktów między różnymi wymiarami przestrzeni. Daje narzędzie do badania, w jaki sposób oficjalne plany rozwoju, często ukierunkowane na potrzeby metropolii, kolidują z lokalnymi aspiracjami i tożsamościami. Triada przestrzenna pozwala również zrozumieć, jak mieszkańcy suburbiów, codziennymi działaniami i symbolicznym przywiązaniem do miejsca, budują swoją pozycję w szerszym kontekście metropolitalnym.

#### 2.1.4. PRAWO DO MIASTA

Istotnym elementem teorii Lefebvre’a jest koncepcja *Le droit à la ville* (w pol. tłum. z fr. *Prawo do miasta*), opublikowana w 1967 r. Choć formalnie nie jest to element teorii wytwarzania przestrzeni, to stanowi dla niej podstawowy kontekst i element odniesienia, pozwalający pełniej zrozumieć teorię miasta francuskiego filozofa i socjologa.

Prawo do miasta w ujęciu Lefebvre’a to nie tylko prawo do korzystania z zasobów miasta, ale przede wszystkim prawo do jego współtworzenia i przeobrażania zgodnie z potrzebami i pragnieniami jego mieszkańców. Choć powszechnie używa się terminu „prawo do miasta” (*right to the city* w tłum. ang.), to jego sens pełniej oddawałoby określenie „prawo do życia w mieście” lub „prawo do miejskiego życia”. Jest to prawo kolektywne, wykraczające poza indywidualne prawa własności lub dostępu do usług miejskich. Lefebvre postrzegał miasto jako dzieło (fr. *oeuvre*) – zbiorowy wytwór jego mieszkańców, a nie jedynie produkt kapitału czy planowania odgórnego. W tym kontekście prawo do miasta oznacza prawo mieszkańców do aktywnego udziału w procesach urbanizacji, do kształtowania przestrzeni miejskiej zgodnie z własnymi potrzebami i aspiracjami. Należy zwrócić uwagę na to, że omawiana koncepcja ma dla jej twórcy zarówno teoretyczny, jak i polityczny wymiar. Z jednej strony jest to narzędzie analityczne do badania relacji władzy w procesach urbanizacji i produkcji przestrzeni miejskiej, z drugiej zaś stanowi wezwanie do politycznej mobilizacji i transformacji społecznej, mającej na celu wykreowanie bardziej sprawiedliwego i demokratycznego miasta.



Idea Lefebvra opiera się na kilku zasadniczych aspektach, które razem tworzą wizję bardziej sprawiedliwego i angażującego życia miejskiego. Twórca krytykował alienację, która według niego jest powszechna w przestrzeni miejskiej. Tę alienację rozumiał jako poczucie wyobcowania, utratę kontroli nad swoim otoczeniem i redukcję do roli biernego konsumenta. Wskazywał, że kapitalistyczne miasta często sprzyjają takiemu zjawisku, komercjalizując przestrzeń publiczną, a tym samym sprowadzając swoich mieszkańców do roli biernych konsumentów, którzy zostali pozbawieni możliwości aktywnego tworzenia przestrzeni. W odpowiedzi na ten proces postulował przywrócenie wartości użytkowej przestrzeni miejskiej, przeciwstawiając się dominacji wartości wymiennej związanej z logiką kapitału nad rzeczywistą wartością, jaką przestrzeń powinna mieć dla jej użytkowników.

Lefebvre podkreślał również konieczność demokratyzacji procesów urbanizacji. Uważał, że mieszkańcy powinni mieć większy udział w decyzjach dotyczących rozwoju i zarządzania miastem, co pozwoliłoby im bardziej bezpośrednio wpływać na kształtowanie swojej przestrzeni życiowej. W jego wizji miasto powinno być przestrzenią spotkań i różnorodności, miejscem, gdzie różnice nie tylko są tolerowane, ale wręcz celebrowane, przyczyniając się do bogactwa życia miejskiego.

Autor *Le droit à la ville* był także krytykiem funkcjonalistycznego podejścia do planowania miejskiego, które charakteryzowało się technokratycznym i odgórnym stylem zarządzania przestrzenią. Jego koncepcja prawa do miasta stanowiła sprzeciw wobec tego rodzaju planowania, skupiającego się na abstrakcyjnych i często odległych celach, w którym często są ignorowane codzienne potrzeby i praktyki mieszkańców. Lefebvre dążył do tego, aby miasto stało się bardziej ludzką, inkluzywną przestrzenią, w której mieszkańcy mają realne prawo oddziaływania na wygląd ich otoczenia.

Lefebvre, tworząc swoją koncepcję, zainicjował szerszą dyskusję na temat tego, kto ma prawo do kreowania przestrzeni miejskich oraz jak to prawo jest wyrażane i egzekwowane (Agrawal, 2022). Została ona podjęta i rozwinięta przez wielu badaczy, w tym np. Harveya, który w swojej książce *Rebel Cities: From the Right to the City to the Urban Revolution* (2013) zaktualizował i reinterpretował ideę Lefebvra w kontekście współczesnego neoliberalnego kapitalizmu. Harvey poszerzył pojęcie prawa do miasta, definiując je zarówno jako prawo jednostki do dostępu do przestrzeni miejskiej, jak i kolektywne prawo społeczności do przeobrażania miast zgodnie z ich potrzebami i wartościami, przeciwstawiając się procesom gentryfikacji, prywatyzacji i ekskluzji. Z kolei Mitchell (2003; Staeheli i Mitchell, 2007) badał, jak w kontekście neoliberalnym to prawo jest negocjowane i przekształcane przez ruchy społeczne. Argumentował, że prawo do miasta nie jest naturalnie

przyznawane, lecz jest wynikiem ciągłej walki, w której ruchy społeczne odgrywają główną rolę w obronie i redefiniowaniu przestrzeni publicznych. Podkreślił, że neoliberalne polityki miejskie często prowadzą do prywatyzacji i komercjalizacji tych przestrzeni, ograniczając dostęp do nich dla mniej uprzywilejowanych grup społecznych. Tym samym Mitchell zwrócił uwagę na konieczność aktywnego zaangażowania obywateli w kształtowanie przestrzeni miejskich, aby przeciwdziałać ich wykluczeniu i zapewnić sprawiedliwy dostęp do miejskich zasobów.

Nowe spojrzenie na koncepcję prawa do miasta proponują Althorpe i Horak (2023). Autorzy uważają, że potencjał transformacyjny tej idei leży nie tyle w jej roli jako ramy opozycyjnej walki politycznej, ile w jej normatywnych celach. Rozwijając „radikalno-współpracującą” interpretację idei Lefebvra, Althorpe i Horak postulują wykreowanie społeczeństwa miejskiego, które może zaspokajać swoje potrzeby poprzez samorządną współpracę ponad podziałami społecznymi. Według autorów kluczowe w tym procesie jest tworzenie przestrzeni i sektorów miejskich niezależnych od globalnego kapitalizmu. W przeciwieństwie do wcześniejszych interpretacji badacze podkreślają znaczenie nie tylko działań oddolnych, ale także wieloskalowego wsparcia ze strony państwa. Tym samym proponują oni bardziej kompleksowe i współpracujące podejście do transformacji przestrzeni miejskiej, rozszerzając dotychczasowe rozumienie prawa do miasta w kontekście współczesnych wyzwań urbanizacyjnych.

### 3. ROZWINIĘCIA TEORII LEFEBVRE'A

#### 3.1. MARK GOTTDIENER: PERSPEKTYWA SOCJOPRZESTRZENNA

Mark Gottdiener (1985), kontynuując myśl Lefebvra, rozwinął teorię społecznego wytwarzania przestrzeni, przesuwając akcent z abstrakcyjnej triady przestrzennej Lefebvra na bardziej empiryczne podejście, szczególnie w kontekście kształtowania przestrzeni amerykańskich miast. Podczas gdy Lefebvre koncentrował się na uniwersalnych mechanizmach produkcji przestrzeni i ich związkach z ideologią i strukturami władzy, Gottdiener dążył do stworzenia teorii, która mogłaby być bezpośrednio stosowana w badaniach miejskich w różnych kontekstach.

Gottdiener w swoich pracach, szczególnie w *The Social Production of Urban Space* (1985), integrował analizę przestrzenną z analizą społeczną, podkreślając interakcje między różnymi aktorami, takimi jak deweloperzy, politycy, mieszkańcy, oraz ideologiami, które kreują przestrzeń miejską. Socjoprzestrzenna perspektywa proponowana przez amerykańskiego socjologa

traktuje przestrzeń zarówno jako produkt, jak i jako producenta relacji społecznych.

Głównym elementem teorii Gottdienera jest krytyka ekonomizmu. Odrzucił redukcjonistyczne wyjaśnienia oparte wyłącznie na czynnikach ekonomicznych, akcentując istotną rolę kultury, polityki i ideologii w kształtowaniu przestrzeni. To podejście pozwala na bardziej holistyczne zrozumienie praktyk przestrzennych mieszkańców, uwzględniając ich motywacje ekonomiczne, kulturowe oraz społeczne.

W centrum omawianego podejścia jest semiotyka przestrzeni, którą autor traktuje jako ważne narzędzie analityczne. Daje ona podstawę do badania, jak znaczenia i symbole są zakodowane w przestrzeni miejskiej i jak przestrzeń przez tę warstwę semiotyczną komunikuje oraz reprodukuje wartości społeczne. Gottdiener postrzega przestrzeń miejską jako swoisty tekst pełen znaków, które mogą być odczytywane i interpretowane. W ten sposób budynki, ulice, place, a nawet układy urbanistyczne mogą być analizowane jako nośniki znaczeń. Znaczenia przestrzeni nie są stałe ani uniwersalne, ale zależą od kontekstu społeczno-kulturowego. To, co dla jednej grupy społecznej jest czytelne, np. jako symbol luksusu, dla innej może być symbolem nierówności społecznych. W przestrzeni miejskiej dochodzi przy tym do rywalizacji o kontrolę nad znaczeniami. Elity władzy, deweloperzy, media, ale także np. przedstawiciele oddolnych ruchów społecznych starają się narzucać własne interpretacje przestrzeni. Może to prowadzić do polisemiczności przestrzeni, która będzie mieć wiele znaczeń jednocześnie, czasem ze sobą sprzecznych. Również znaczenia nie są nadane przestrzeni raz i ostatecznie. Poprzez użytkowanie przestrzeni i zachodzące w niej interakcje różnych aktorów nadaje się jej nowe znaczenia, a stare mogą być modyfikowane i reinterpretowane.

Taka perspektywa pozwala zrozumieć, jak mieszkańcy odczytują symboliczne aspekty swojego otoczenia i jak na nie reagują, tworząc tym samym szczególnie istotny kontekst w badaniu praktyk przestrzennych.

Gottdiener podkreśla, że uwzględnienie różnych aktorów społecznych (deweloperów, planistów, polityków, mieszkańców) pokazuje wielowymiarowość produkcji przestrzeni. Analiza interakcji między poszczególnymi poziomami władzy i interesami pozwala na zrozumienie, jak praktyki przestrzenne mieszkańców są kształtowane, ale także jak kształtują szersze struktury społeczno-polityczne.

Autor zwraca szczególną uwagę na rolę ideologii w kreowaniu przestrzeni społecznej. Badając wzajemne oddziaływanie między dominującymi ideologiami a formami przestrzennymi, Gottdiener ukazuje, w jaki sposób przestrzeń nie tylko odzwierciedla istniejące struktury władzy, ale również aktywnie je reprodukuje. Analiza praktyk przestrzennych mieszkańców pozwala na głębsze zrozumienie mechanizmów,

za pomocą których jednostki zarówno internalizują panujące ideologie, jak i potencjalnie je podważają. W ten sposób autor przyczynia się do rozwinięcia krytycznego spojrzenia na związki między kulturą, polityką i przestrzenią.

### 3.2. BOHDAN JAŁOWIECKI: FORMY PRZESTRZENNE

Znaczący udział w rozwoju teorii społecznej produkcji przestrzeni miał też Bohdan Jałowicki (2010), polski socjolog. Lefebvre formułował swoją teorię w kontekście zachodnioeuropejskim, zwłaszcza we Francji, Gottdiener skupiał się na miastach amerykańskich, Jałowicki natomiast uwzględniał specyfikę transformacji ustrojowej w Polsce i innych krajach Europy Środkowo-Wschodniej po 1989 r. W swoich pracach podejmował zagadnienia prywatyzacji przestrzeni publicznej oraz segregacji społeczno-przestrzennej jako istotnych składowych kształtowania przestrzeni miejskiej. Ważnym elementem jego opracowań była także krytyczna analiza chaosu przestrzennego wynikającego z braku spójnej polityki urbanistycznej. Jej następstwem jest m.in. niekontrolowany rozrost miast (ang. *urban sprawl*) i wynikające z niego problemy środowiskowe.

Istotnym wkładem Jałowickiego (2010) w teorię społecznego wytwarzania przestrzeni jest koncepcja form przestrzennych. Wyróżnił on pięć głównych form przestrzennych, które odzwierciedlają różnorodne funkcje i aspekty życia miejskiego, takie jak: przestrzeń produkcji, konsumpcji, władzy, symboliki oraz wymiany. Każda z tych form ma swoje unikatowe cechy, a ich analiza pozwala zrozumieć, jak przestrzeń miejska jest kreowana i przekształcana w odpowiedzi na zmieniające się warunki społeczno-gospodarcze.

Przestrzeń produkcji obejmują tereny przemysłowe, biurowe oraz usługowe, które są kluczowe dla gospodarki miasta. Jałowicki szczególnie interesował się zmianami w lokalizacji i charakterze tych przestrzeni w kontekście deindustrializacji oraz rozwoju sektora usług. Zmiany te odzwierciedlają szersze przeobrażenia w strukturze gospodarki, w której coraz większą rolę odgrywają usługi kosztem tradycyjnych sektorów przemysłowych.

Przestrzeń konsumpcji, do których należą centra handlowe, galerie oraz przestrzenie rozrywki, pokazują, jak konsumpcjonizm kształtuje współczesne miasta. Są one nie tylko miejscami, gdzie odbywa się handel, ale również ważnymi ośrodkami życia społecznego. W perspektywie podejść ujmujących współczesne miasta jako postindustrialne centra szeroko rozumianej konsumpcji (np. Clark, 2004) ich analiza jest fundamentalna dla zrozumienia współczesnych trendów urbanizacyjnych.

W podejściu Jałowickiego przestrzeń władzy obejmują siedziby administracji, instytucji publicznych oraz korporacji, które stanowią fizyczne manifestacje

władzy w mieście. Sposób organizacji i hierarchizacji przestrzeni miejskiej odzwierciedla relacje władzy oraz wpływ, jaki wywierają one na życie miejskie. Analiza przestrzeni władzy pozwala zrozumieć, jak władza oddziałuje na kreowanie przestrzeni miejskiej oraz jakie strategię wykorzystuje, aby utrzymać nad nią kontrolę.

Przestrzenie symboliczne, takie jak miejsca pamięci, obiekty sakralne czy pomniki, odgrywają główną rolę w kształtowaniu tożsamości społecznej i kulturowej. W przestrzeniach tych przecinają się narracje dotyczące przeszłości i teraźniejszości. Przestrzenie symboliczne są istotnym elementem struktury miasta określającym, w jaki sposób mieszkańcy identyfikują się z przestrzenią, w której żyją.

Przestrzenie wymiany w ujęciu Jałowieckiego odnoszą się do obszarów, na których zachodzą transakcje ekonomiczne i interakcje społeczne związane z wymianą dóbr, usług i informacji. Obejmują one tradycyjne formy, takie jak targowiska, bazy i lokalne sklepy, oraz nowoczesne centra handlowe, galerie lub przestrzenie wirtualne. Jałowiecki podkreśla, że przestrzenie wymiany nie są jedynie miejscami transakcji ekonomicznych, ale również istotnymi węzłami życia społecznego i kulturowego. Tym samym można je traktować jako kluczowe elementy miastotwórcze.

Spojrzenie na produkcję przestrzeni miejskiej przez pryzmat form przestrzennych daje użyteczne narzędzie do analizy zjawisk miejskich. Wzajemne przenikanie, nakładanie się i interakcje różnych form przestrzennych tworzą złożone układy przestrzenne, które odzwierciedlają dynamikę procesów społecznych zachodzących w mieście. Z kolei analiza historycznej ewolucji tych form i układów pozwala opisać i zrozumieć przekształcenia społeczno-gospodarcze zapisane w przestrzeni. Uwzględnienie historycznego i kulturowego kontekstu umożliwia uchwycenie ciągłości i zmiany w procesach urbanizacji.

Jednocześnie Jałowiecki zwraca szczególną uwagę na napięcia między globalizacją a lokalnymi uwarunkowaniami. Analizuje globalne procesy ekonomiczne, kulturowe i technologiczne pod kątem ich oddziaływania na lokalne struktury przestrzenne, wprowadzając nowe, często zunifikowane formy i funkcje. Społeczności i instytucje lokalne aktywnie adaptują przestrzeń lub opierają się globalnym trendom, tworząc w ten sposób unikatowe hybrydy przestrzenne.

### 3.3. EDWARD SOJA: TRIALEKTYKA I *THIRDSPACE*

Edward Soja (2011), amerykański geograf i urbanista, był kolejnym badaczem, który znacząco rozwinął teorię społecznego wytwarzania przestrzeni. Centralnym elementem jego podejścia jest koncepcja trialektyki przestrzennej, stanowiąca rozwinięcie triady Lefebvre'a (Soja, 1996).

Trialektyka przestrzenna Soji (1996) składa się z trzech wymiarów: *firstspace*, *secondspace* i *thirdspace*. *Firstspace* (ang.) odnosi się do fizycznej, materialnej przestrzeni – tego, co można bezpośrednio obserwować i mierzyć. Odpowiada ona w przybliżeniu przestrzeni postrzeganej Lefebvre'a i obejmuje konkretne, namacalne elementy przestrzeni miejskiej, takie jak budynki, ulice i infrastruktura. *Secondspace* (ang.) dotyczy mentalnych reprezentacji przestrzeni – koncepcji, planów, map i wyobrażeń o przestrzeni. Koresponduje ona z przestrzenią pojmowaną Lefebvre'a i obejmuje sposób, w jaki przestrzeń jest konceptualizowana przez urbanistów, planistów czy naukowców.

Kluczowym i najbardziej innowacyjnym elementem teorii Soji jest koncepcja *thirdspace*, która łączy i jednocześnie przekracza dychotomię między *firstspace* a *secondspace*. Jest to przestrzeń przeżywana, doświadczana i zarazem wyobrażana. Soja opisuje *thirdspace* jako *real-and-imagined* (ang.) – jednocześnie realną i wyobrażoną przestrzeń, podkreślając jej wielowymiarowy charakter. *Thirdspace* (ang.) jest przestrzenią oporu, transgresji i radykalnej otwartości.

Jako przestrzeń oporu *thirdspace* pozwala na kwestionowanie dominujących narracji i praktyk przestrzennych. Jest to miejsce, gdzie marginalizowane grupy mogą wyrażać swoje potrzeby i aspiracje, będące często w sprzeczności z oficjalnymi planami lub dominującymi sposobami użytkowania przestrzeni. Jednocześnie aspekt transgresji *thirdspace* umożliwia przekraczanie ustalonych granic – zarówno fizycznych, jak i konceptualnych. Może to oznaczać np. alternatywne sposoby wykorzystania przestrzeni miejskiej, które wykraczają poza jej zaplanowane funkcje. Z kolei radykalna otwartość zakłada fundamentalną otwartość na różnorodność doświadczeń i interpretacji przestrzeni. *Thirdspace* nie jest ograniczona do jednej perspektywy czy sposobu rozumienia, ale pozwala na współistnienie wielu, często sprzecznych, punktów widzenia.

Jak zauważa Soja (1996), *thirdspace* to miejsce, w którym spotykają się materialność, reprezentacja i wyobraźnia. Jest więc syntezą namacalnej fizyczności (*firstplace*), sposobów jej konceptualizacji i przedstawień (*secondspace*), ale odnosi się także do tego, jak przestrzeń jest przeżywana, doświadczana i przekształcana przez jej użytkowników. *Thirdspace* łączy te wszystkie aspekty, umożliwiając kompleksowe rozumienie przestrzeni, które wykracza poza proste dychotomie między tym, co fizyczne, a tym, co wyobrażone. Umożliwia to analizowanie nie tylko tego, jak ludzie używają fizycznej przestrzeni lub jak ją sobie wyobrażają, ale również, jak faktycznie ją przeżywają i zmieniają swoimi codziennymi działaniami i praktykami.

Koncepcja *thirdspace* służy jako narzędzie krytyczne, pozwalając na przekraczanie dualizmów w myśleniu o przestrzeni (Soja, 1980). Soja wykorzystuje koncepcję *thirdspace* do krytyki binarnego myślenia o przestrzeni.



Wprowadza tu ideę *thirding-as-othering* (ang.) – strategię teoretyczną i analityczną dodania trzeciego elementu, który destabilizuje binarne opozycje. W ten sposób wprowadzenie trzeciego elementu, jakim jest *thirdspace*, rozbija opozycję między *firstspace* i *secondspace*, tworząc nową jakość, niebędącą ani prostą syntezą, ani kompromisem między nimi. *Thirdspace* nie jest ani czystą materialnością, ani czystą reprezentacją, ale czymś, co przekracza te dwie kategorie. W kontekście badań praktyk przestrzennych pozwala to na uniknięcie uproszczonych dychotomii i uwzględnienie złożoności doświadczeń przestrzennych. Jednocześnie umożliwia analizę tej złożoności i wielowarstwowości doświadczeń przestrzennych, co jest szczególnie istotne w badaniu współczesnych, skomplikowanych środowisk miejskich. Pozwala na uchwycenie tego, jak różne grupy społeczne mogą doświadczać i interpretować tę samą fizyczną przestrzeń na różne sposoby.

Soja akcentuje polityczny wymiar *thirdspace*, postrzegając ją jako przestrzeń potencjalnej zmiany społecznej, gdzie marginalizowane grupy mogą artykułować swoje doświadczenia i roszczenia. W kontekście badań praktyk przestrzennych pozwala to na przesłedzenie, jak różne grupy negocjują swoją obecność i tożsamość w przestrzeni miejskiej. Użyteczność tej koncepcji ujawnia się przede wszystkim w analizie kształtowania tożsamości w przestrzeni i poprzez przestrzeń. Uwzględnia ona hybrydyzację i płynność tożsamości przestrzennych charakterystycznych dla współczesnych wielokulturowych środowisk miejskich. Innymi słowy, podejście to daje narzędzie do zrozumienia, jak ludzie tworzą swoje poczucie przynależności i tożsamości w relacji do przestrzeni, którą zamieszkują i użytkują.

Aplikując *thirdspace* jako środek do analizy złożoności życia miejskiego, możliwe jest w przede wszystkim badanie alternatywnych form miejskości i użytkowania przestrzeni, które wykraczają poza oficjalne plany i dominujące narracje o mieście. Dotyczy to zwłaszcza nieformalnych praktyk przestrzennych i oddolnych inicjatyw miejskich.

#### 4. WSPÓŁCZESNE UJĘCIA SPOŁECZNEGO WYTWARZANIA PRZESTRZENI

Teoria społecznego wytwarzania przestrzeni Lefebvre'a stała się także fundamentem dla wielu innych późniejszych badaczy, ze szczególnym uwzględnieniem prac Martiny Löw, Roba Shieldsa i Doreen Massey. Nową perspektywę w badaniach nad przestrzenią miejską przynosi też uwzględnienie przemian związanych z rozwojem technologii cyfrowych, społeczeństwa informacyjnego i ich ucieleśniania w kontekście miejskim.

#### 4.1. MARTINA LÖW: RELACYJNA TEORIA PRZESTRZENI

Jednym z ciekawszych uzupełnień teorii społecznej produkcji przestrzeni jest relacyjna teoria przestrzeni zaproponowana przez Löw (2008, 2016). Ta niemiecka socjolożka w centrum swoich zainteresowań stawia nie tyle przestrzeń, ile jej stanowienie jako wynik działań aktorów społecznych w relacji do struktur ekonomicznych, kulturowych, prawnych, społecznych i przestrzennych. Autorka podkreśla, że przestrzeń jest dynamicznie i stale przekształcana przez interakcje między światem materialnym (przedmiotami), społecznym (strukturami) i symbolicznym (działaniami).

W centrum zainteresowań Löw są tzw. operacje przestrzenne (niem. *Raumoperationen*) – procesy, za pomocą których przestrzeń jest kreowana i organizowana. Löw pisze o dwóch głównych typach operacji przestrzennych: *spacing* i *synthesizing*.

*Spacing* (ang.) odnosi się do fizycznego procesu rozmieszczania, lokowania i tworzenia dystansów w przestrzeni. To fizyczne i społeczne działanie polegające na organizowaniu przestrzeni, np. poprzez rozmieszczenie budynków, infrastruktury, a także regulowanie relacji między ludźmi w przestrzeni. *Spacing* odpowiada zatem za materialny aspekt przestrzeni. Z kolei *synthesizing* (ang.) koncentruje się na integracji i nadawaniu sensu rozmieszczonym elementom. *Synthesizing* odnosi się do procesów percepcyjnych, wyobrażeniowych i pamięciowych. Polega na łączeniu fizycznych elementów przestrzeni w spójną całość – zorganizowaną i znaczącą strukturę. Dzięki temu procesowi przestrzeń nabiera społecznych i symbolicznych znaczeń, stając się miejscem, które ludzie postrzegają jako funkcjonalne i sensowne.

Efektem tych operacji jest synteza przestrzenna, czyli końcowy produkt: spójna, zorganizowana przestrzeń, która ma znaczenie zarówno materialne, jak i społeczne. W syntezie przestrzennej wszystkie elementy przestrzeni (fizyczne i społeczne) są połączone w taki sposób, że tworzą zrozumiałą i funkcjonalną całość.

#### 4.2. ROB SHIELDS: SPOŁECZNA SPACJALIZACJA

Interesujące spojrzenie na procesy produkcji przestrzeni zawiera koncepcja społecznej spacializacji (ang. *spatialization*), którą w swojej pracy *Places on the Margin: Alternative Geographies of Modernity* przedstawił Shields (1991). Autor zajmuje się procesami produkcji przestrzeni, żeby analizować, jak wpływają one na marginalizację niektórych miejsc oraz ich społeczności.

Spacializacja to proces, w którym przestrzeń jest społecznie konstruowana i organizowana w sposób odzwierciedlający i utrwalający określone znaczenia, relacje władzy oraz struktury społeczne. Przestrzeń

jest tworzona w dyskursach prezentujących i utrwalających określone znaczenia (sposoby mówienia o przestrzeni kształtuje to, jak jest ona postrzegana i jak się nią zarządza), działaniach będących odzwierciedleniem relacji władzy (ten, kto ma władzę nad przestrzenią, decyduje o tym, jak jest ona organizowana i jakie funkcje pełni) oraz poprzez praktyki społeczne – codzienne działania ludzi, np.: planowanie urbanistyczne, migracje, segregacja społeczna, konsumpcja i ruchy społeczne. W rezultacie spacializacji przestrzeń staje się nośnikiem znaczeń społecznych, jest organizowana w sposób, który pokazuje i utrwalia istniejące struktury władzy, hierarchie społeczne i normy kulturowe.

Shields argumentuje, że niektóre miejsca są spacializowane jako nieistotne, odległe lub egzotyczne, co prowadzi do ich społecznej i kulturowej marginalizacji. Tak powstałe „miejsca na marginesie” to nie tylko geograficznie peryferyjne lokalizacje, ale także te, które są postrzegane jako odległe w sensie kulturowym lub symbolicznym. Na przykład pewne przestrzenie miejskie mogą być uznawane za niebezpieczne, dzikie lub przynależące do „innych” (np. dzielnice zamieszkałe przez mniejszości etniczne), co skutkuje ich wykluczeniem z głównego nurtu życia społecznego. W swojej książce autor analizuje, jak dyskursy nowoczesności przyczyniły się do tworzenia alternatywnych geografii, gdzie miejsca są systematycznie wykluczane lub relegowane na margines. Kształtowanie tych przestrzeni marginalnych odbywa się dzięki ich powiązaniu z negatywnymi wartościami lub cechami, takimi jak chaos, niemoralność czy brak cywilizacji. Jednocześnie Shields zauważa, że miejsca spacializowane jako margines mogą stać się przestrzeniami oporu lub alternatywnej kultury, w których rozwijają się alternatywne tożsamości i formy społeczności, kwestionujące dominujące dyskursy.

#### 4.3. DOREEN MASSEY: RELACYJNE ROZUMIENIE PRZESTRZENI I GEOMETRIA WŁADZY

Komplementarne do idei Lefebvre’a spojrzenie na przestrzeń proponuje Massey – czołowa przedstawicielka współczesnej geografii krytycznej. W swojej pracy *For Space* (Massey, 2005) autorka proponuje ujęcie przestrzeni jako dynamicznego procesu, nierozzerwalnie związanego z czasem oraz relacjami społecznymi, politycznymi i kulturowymi.

Według Massey przestrzeń jest produktem relacji. Nie istnieje jako coś z góry danego, ale jest wytwarzana przez różnorodne interakcje społeczne, polityczne i gospodarcze. Te relacje tworzą przestrzeń, a zarazem ją przeobrażają. Oznacza to, że przestrzeń nigdy nie jest stała ani jednowymiarowa; jest wynikiem ciągłego „negocjowania” różnych sił i podmiotów, co czyni ją

złożoną, wielowarstwową i dynamiczną. Przestrzeń jest więc nie tyle miejscem, ile zjawiskiem, które jest stale w ruchu i podlega zmianie.

Kluczowym elementem teorii Massey jest koncepcja *power geometry* (z ang. – ‘geometria władzy’), która opisuje złożoność układów władzy kształtujących przestrzeń (a jednocześnie przez nią kształtowanych). Massey wykorzystuje tę koncepcję, aby pokazać, że przestrzeń nie jest neutralna, lecz głęboko nasycona relacjami władzy, które różnicują dostęp do zasobów, mobilności i wpływów w globalizującym się świecie. Massey zaznacza, że w globalnym systemie różne grupy i jednostki mają różny poziom dostępu do możliwości przemieszczania się i uczestnictwa w globalnych przepływach – dotyczy to osób oraz kapitału, informacji i towarów. Ta nierówność w dostępie do mobilności faworyzuje jednych i marginalizuje innych. *Power geometry* wskazuje na to, że różne grupy mają różny poziom dostępu nie tylko do mobilności, ale także do możliwości kształtowania i kontrolowania przestrzeni. Władza nie jest rozdzielana równomiernie; niektóre grupy mają zdolność do organizowania przestrzeni według swoich potrzeb i interesów, podczas gdy inne są zmuszone do adaptacji lub są marginalizowane. W związku z tymi nierównościami *power geometry* ukazuje przestrzeń jako arenę walki poszczególnych grup o wpływy i zasoby. Przestrzeń staje się w ten sposób polem, na którym ścierają się rozmaite interesy, co prowadzi do konfliktów społecznych i politycznych. Massey podkreśla, że *power geometry* pozwala zrozumieć, jak globalne procesy są zakorzenione w konkretnych miejscach i jak oddziałują na lokalne przestrzenie. Przepływy kapitału, ludzi, informacji i technologii są zorganizowane w sposób, który odzwierciedla i wzmacnia ogólnoświatowe nierówności. W praktyce oznacza to, że lokalne miejsca są w różny sposób włączone w globalne sieci, co ma znaczenie dla ich rozwoju i relacji społecznych.

Przestrzeń jest zawsze niedokończona i otwarta na przyszłość, co oznacza, że jest pełna potencjału do zmian. Ta otwartość wiąże się z jej globalnym wymiarem; lokalne wydarzenia i miejsca są splecione z procesami globalnymi, co dodatkowo wpływa na sposób, w jaki przestrzeń jest organizowana i doświadczana. W ten sposób przestrzeń jest dynamicznym procesem, który jest stale przekształcany przez globalne i lokalne interakcje.

Integralnym aspektem relacyjnego podejścia Massey jest również powiązanie przestrzeni z czasem. Uważa ona, że przestrzeń i czas są nierozzerwalnie związane, tworząc razem kontinuum, w którym każde miejsce ma swoją własną temporalność i historię. W tej perspektywie przestrzeń można postrzegać zarówno jako miejsce, jak i proces historyczny, który rozwija się i zmienia w czasie.



#### 4.4. SETHA LOW: ANTROPOLOGIA PRZESTRZENI

Kontrapunktem dla teorii społecznego wytwarzania przestrzeni wywiedzionej z koncepcji Lefebvre'a może być podejście do badania przestrzeni z perspektywy antropologii kulturowej, które zaproponowała Seta Low. W odróżnieniu od perspektywy makrosocjalnej, koncentrującej się na strukturach władzy, ekonomii i ideologii, które kształtują przestrzeń, Low zwraca większą uwagę na zakorzenione w przestrzeni codzienne praktyki i procesy kulturowe. O ile Lefebvre i jego kontynuatorzy podkreślali, że przestrzeń jest kreowana przez dominujące siły społeczne, o tyle Low dodaje do tego perspektywę mikrosocjalną, pokazując, jak jednostki i różne grupy społeczne negocjują i rekonstruują przestrzeń na swoich własnych warunkach.

Low w swojej pracy *Spatializing Culture: The Ethnography of Space and Place* (2017) rozwija koncepcję spacializacji kultury, analizując, jak ciało i przestrzeń są wzajemnie powiązane i jak obopólnie wpływają na siebie w kontekście społecznym i kulturowym.

Badaczka wprowadza sześć głównych ram koncepcyjnych, które służą do analizy przestrzeni i miejsca oraz tworzą kompleksowy model analizy przestrzeni łączący następujące aspekty: materialne, społeczne, kulturowe i emocjonalne.

Pierwszą ramą jest społeczna produkcja przestrzeni – proces, w którym ekonomiczne, polityczne i materialne siły oddziałują na jej organizację. Low konfrontuje ją ze społeczną konstrukcją przestrzeni – ramą teoretyczną, za pomocą której bada, jak przestrzeń jest rozumiana i interpretowana przez różne grupy społeczne. Społeczna konstrukcja przestrzeni skupia się na jej subiektywnych aspektach, takich jak pamięć, tożsamość i przywiązanie do miejsca. Trzecią ramą teoretyczną jest tzw. przestrzeń ucieleśniona (ang. *embodied space*), która łączy ciało z przestrzenią. Ramę tę autorka traktuje jako model wyjaśniania procesu kreowania miejsca poprzez orientację przestrzenną, ruch i język (Low, 2003). Low twierdzi, że przestrzeń jest doświadczana przez ciało, które jest zarówno fizycznie obecne w przestrzeni, jak i uczestniczy w jej tworzeniu za pomocą zmysłów, ruchu i codziennych praktyk.

Kolejną ramę stanowią język, dyskurs i przestrzeń (ang. *language, discourse, and space*). Dzięki niej można badać, jak język i dyskursy kształtują nasze rozumienie przestrzeni, która jest tutaj analizowana w kontekście narracji, opowieści i symboli oddziałujących na to, jak przestrzeń jest postrzegana i jak nadaje się jej znaczenie. Dyskursy mogą kreować określone wyobrażenia przestrzeni, wpływając na to, jak jest ona organizowana i jak ludzie się w niej poruszają.

Piątą ramą to emocje, afekty i przestrzeń (ang. *emotion, affect, and space*). Pozwala ona na ocenę roli emocji i afektów w doświadczaniu przestrzeni oraz jej oddziaływania na zachowania jednostki. Emocje mogą

tworzyć specyficzne atmosfery przestrzeni, które wpływają na sposób, w jaki ludzie się w niej odnajdują i jak się z nią identyfikują. Ostatnią ramą jest przestrzeń translokacyjna (ang. *translocal space*), dzięki której można stwierdzić, jak przestrzenie lokalne są powiązane z sieciami globalnymi. Autorka analizuje, jak globalizacja, migracje i inne formy transnarodowej wymiany oddziałują na lokalne przestrzenie, przeobrażając je i łącząc z innymi miejscami na świecie. Ta rama pokazuje, że przestrzeń nie jest statyczna, ale dynamicznie związana z innymi miejscami poprzez różnorodne formy wymiany, interakcji i ruchu.

#### 5. CYFROWE WYTWARZANIE PRZESTRZENI

Rozwój technologii cyfrowych i ich wszechobecność w życiu codziennym istotnie wpłynęły na sposoby, w jakie przestrzeń miejska jest wytwarzana, doświadczana i rozumiana. Cyfryzacja wprowadziła nowe wymiary do procesów społecznego wytwarzania przestrzeni, kreując złożone hybrydy fizyczno-wirtualne i przekształcając tradycyjne praktyki przestrzenne. Nowe formy produkcji przestrzeni wymagają rozszerzenia i adaptacji dotychczasowych ram teoretycznych. W odpowiedzi na te wyzwania badacze rozwinęli wiele koncepcji i narzędzi analitycznych, które pozwalają uchwycić specyfikę cyfrowego wymiaru przestrzeni miejskiej.

##### 5.1. PRZESTRZEŃ HYBRYDOWA I ROZSZERZONE RZECZYWISTOŚCI

Jedną z kluczowych koncepcji teoretycznych, która pozwala uchwycić nową dynamikę przestrzeni miejskiej w erze cyfrowej, jest idea przestrzeni hybrydowej. Wykraczając poza tradycyjne rozumienie przestrzeni jako wyłącznie fizycznej, podejście to pozwala analizować złożone interakcje między światem materialnym a wirtualnym. Przestrzeń hybrydowa nie jest prostym połączeniem tych dwóch wymiarów, ale raczej nową jakością, emergentną formą przestrzenności, która wymaga odmiennych narzędzi analitycznych i interpretacyjnych.

Koncepcja przestrzeni hybrydowej oferuje nowe spojrzenie na dynamikę współczesnych miast, łącząc elementy przestrzeni fizycznej i wirtualnej w złożone środowisko interakcji (de Souza e Silva, 2006). W tym ujęciu przestrzeń miejska nabiera hybrydowego charakteru poprzez integrację technologii cyfrowych, takich jak smartfony, GPS czy media społecznościowe, które fundamentalnie zmieniają sposób poruszania się, użytkowników, postrzegania przestrzeni i wchodzenia w interakcje z otoczeniem (Frith, 2012).

Hybrydyzacja przestrzeni miejskiej prowadzi do znaczących zmian w praktykach przestrzennych. Jak zauważa Lemos (2008), tradycyjne metody nawigacji i orientacji w mieście są uzupełniane, a czasem nawet zastępowane przez cyfrowe mapy i systemy geolokalizacji, co prowadzi do powstania nowych form mobilności i doświadczania miasta. Jednocześnie, jak zaznaczają Gordon i de Souza e Silva (2011), przestrzeń hybrydowa staje się platformą dla nowych form społeczności, które płynnie łączą interakcje online z działaniami w przestrzeni fizycznej.

Rozwijając te koncepcje, Graham i in. (2013, 2022) używają pojęcia rozszerzonej przestrzeni miejskiej (ang. *augmented urban space*), które pogłębia rozumienie tej hybrydowości. Argumentują, że cyfrowe i fizyczne aspekty przestrzeni miejskiej są nierozdzielalne ze sobą związane, wzajemnie się kształtują i wpływają na siebie. To ujęcie wykracza poza proste nakładanie warstwy cyfrowej na fizyczną tkankę miasta, podkreślając emergentny charakter tej nowej formy przestrzenności.

Autorzy zwracają uwagę na hybrydowe doświadczenie miejskie, w którym codzienne interakcje mieszkańców są kształtowane przez ciągłe przepływy między światem fizycznym a cyfrowym. Tworzenie doświadczeń przestrzennych i interakcji w coraz większym stopniu zależy od sposobów, w jakie treść i kod rozszerzonej przestrzeni są ustalane, porządkowane, stabilizowane i kwestionowane. Doświadczenia te zmieniają sposób poruszania się po mieście i korzystania z jego zasobów, a także oddziałują na formowanie się tożsamości miejskiej w erze cyfrowej. Rozszerzone przestrzenie miejskie, powstałe w wyniku wszechobecnej cyfryzacji, stawiają przed urbanistami, społecznościami lokalnymi i decydentami politycznymi nowe, złożone wyzwania związane z kreowaniem sfery publicznej, wspieraniem regeneracji miejskiej i wzmacnianiem więzi społecznych, jednocześnie wymuszając redefinicję tradycyjnych koncepcji przestrzeni miejskiej, partycypacji obywatelskiej i zarządzania miastem. Jak zauważają Schwanen i Kwan (2008), cyfrowe warstwy informacji, zmieniające się w czasie rzeczywistym, kształtują dynamiczną i płynną przestrzeń miejską, która wymaga nowych narzędzi konceptualnych do jej analizy i zrozumienia. Wskazuje to na płynność i szybką zmienność w czasie (tymczasowość) przestrzeni hybrydowych, co tworzy nowy, temporalny wymiar doświadczania miasta.

Rozszerzone rzeczywistości i przestrzenie miejskie mogą przybierać różne formy: od mobilnych aplikacji z rozszerzoną rzeczywistością (ang. *augmented reality* [AR]), przez geolokalizowane media społecznościowe, po systemy nawigacji i platformy recenzji miejsc. Te cyfrowe reprezentacje przestrzeni nie tylko odzwierciedlają rzeczywistość, ale również aktywnie ją kształtują, oddziałując na decyzje i zachowania ludzi w przestrzeni miejskiej.

Spojrzenie na przestrzeń rozszerzoną jako przestrzeń wytworzoną społecznie prowadzi do pytania, jak władza, zapośredniczona przez artefakty technologiczne, kod i treść, pomaga w kreowaniu miejsca. Graham i in. (2022) wskazują na cztery kluczowe sposoby, w jakie władza przejawia się w rozszerzonej rzeczywistości: władza rozproszona i komunikacyjna (wykonywane głównie przez aktorów społecznych) oraz władza kodu i władza ponadczasowa (realizowane przede wszystkim za pośrednictwem oprogramowania). Wszystkie te cyfrowe reprezentacje i interakcje przestrzenne są zarówno produktami, jak i wytwórcami określonych konfiguracji relacji władzy. Tym samym rozszerzone rzeczywistości i przestrzenie miejskie mają istotny potencjał do generowania nierówności i konfliktów. Dostęp do cyfrowych warstw informacji i możliwość ich kształtowania nie są równomiernie rozłożone w społeczeństwie, co może prowadzić do sytuacji, w której pewne grupy mają nieproporcjonalnie duży wpływ na kreowanie cyfrowego, a w konsekwencji również fizycznego obrazu miasta.

## 5.2. KOD/PRZESTRZEŃ (CODE/SPACE): ALGORYTMICZNE KSZTAŁTOWANIE PRZESTRZENI

Integracja technologii cyfrowych i algorytmów w przestrzeni miejskiej zmienia sposób, w jaki doświadczamy miast i poruszamy się po nich. Nowe badania na tym polu pokazują rolę algorytmów oraz *big data* w kształtowaniu przestrzeni miejskiej, a także możliwości jej postrzegania, doświadczania i użytkowania (Graham i Marvin, 2001; Zook i Graham, 2007). Algorytmy wpływają na sposób zarządzania przestrzenią i na postrzeganie różnych aspektów miejskiego środowiska oraz korzystanie z nich przez mieszkańców miast i odwiedzających.

W kontekście dyskusji o algorytmicznym kształtowaniu przestrzeni wykorzystującym *big data* warto zauważyć, że debata na temat ich znaczenia dla dobrobytu miejskiego często polaryzuje się między utopijnymi a dystopijnymi wizjami przyszłości. Jak jednak podkreślają Bannister i O'Sullivan (2021), rzeczywistość jest bardziej złożona. *Big data*, transformując życie miejskie, może zarówno przyczyniać się do poprawy warunków życia w miastach, jak i stwarzać nowe wyzwania dla przestrzeni algorytmicznie kształtowanych.

W tym kontekście szczególnie istotna jest idea *smart cities* jako modelu rozwoju miasta szczególnie obiecującego w erze informacji i wiedzy (Yigitcanlar, 2015). Model ten obejmuje wykorzystanie technologii w celu poprawy usług miejskich i zarządzania, co prowadzi do bardziej wydajnego i skutecznego zarządzania miastem (Romanelli, 2021). Technologie inteligentnych miast, dzięki rozbudowanym sieciom czujników, *big data* i algorytmom, aktywnie programują i rekonfigurują przestrzeń miejską oraz reorganizują życie mieszkańców,

np. oddziałując na sposoby poruszania się po mieście i korzystania z usług publicznych (Townsend, 2014). Algorytmiczne kształtowanie przestrzeni jednak nie tylko otwiera nowe możliwości efektywnego zarządzania zasobami miejskimi, ale także prowadzi do nowych form kontroli i nadzoru.

Townsend (2014) szczególną uwagę poświęca zjawisku zwanemu *civic hacking* (ang.), które postrzega jako współczesną formę prawa do miasta, umożliwiającą obywatelom bezpośredni, oddolny wpływ na kształt przestrzeni miejskiej dzięki opracowaniu i wdrażaniu cyfrowych rozwiązań. Obejmuje ona np.: obywatelskie platformy do zgłaszania problemów w przestrzeni publicznej, społeczne inicjatywy mapowania miasta oraz lokalne sieci czujników monitorujących jakość powietrza. Autor zaznacza, że te oddolne praktyki prowadzą do fizycznych zmian w przestrzeni miejskiej, a zarazem kształtują cyfrową warstwę miasta, tworząc nowe sposoby interakcji między mieszkańcami a ich otoczeniem.

Przykładem koncepcji, która pozwala na badanie wpływu technologii cyfrowych na praktyki przestrzenne, jest pojęcie *atmokultury* zaproponowane przez Brighentiego i Pavoniego (2023). Jest to narzędzie do analizy nowych form mobilności wspieranych i realizowanych przez algorytmy cyfrowe. Autorzy dowodzą, że *atmokultura* umożliwia powstanie kompleksowego środowiska przestrzenno-estetycznego, psychokulturowego i biotechnologicznego, które przygotowuje przestrzeń do wygodnej nawigacji. W tym ujęciu przestrzeń miejska staje się rodzajem „inteligentnego” środowiska, w którym algorytmy i technologie wspierają codzienne praktyki mieszkańców, ale także kierują nimi, oddziałując na ich doświadczenia i interakcje w przestrzeni.

Intrygującą propozycję teoretyczną, która daje ramy do analizy procesów kształtowania przestrzeni w erze cyfrowej, przedstawiają Kitchin i Dodge (2011). Ich ujęcie sugeruje, że produkcję przestrzeni można porównać do tworzenia kodu oprogramowania. W swojej pracy omawiają związki między oprogramowaniem komputerowym, przestrzenią, technologią i społeczeństwem. Tworząc koncepcję kodu/przestrzeni (ang. *code/space*), autorzy pokazują, jak przestrzenie fizyczne są coraz bardziej splecione z cyfrowymi. To splatanie powoduje, że codzienne życie staje się coraz bardziej zależne od technologii cyfrowych. Przestrzenie miejskie, takie jak sklepy czy restauracje, wykorzystują oprogramowanie do zarządzania zasobami, interakcji z klientami, a także do prowadzenia działalności gospodarczej. W proponowanym podejściu wprowadzają koncepcję kodu/przestrzeni rozumianej jako przestrzeń, której funkcjonalność jest bezpośrednio zależna od oprogramowania. Oznacza to, że gdy kod przestaje działać, przestrzeń ta traci swoją funkcję lub staje się nieużyteczna.

Należy zwrócić uwagę, że kod komputerowy nie jest jedynie neutralnym narzędziem, ale aktywnym czynnikiem, który współtworzy przestrzeń społeczną.

Kitchin (2011) podkreśla, że współcześnie przestrzeń nie istnieje sama w sobie; jej istnienie i funkcjonowanie są ściśle związane z oprogramowaniem, które ją definiuje i kontroluje. Oprogramowanie może wzmacniać istniejące nierówności, kontrolować dostęp do przestrzeni i zasobów, a także kształtować interakcje społeczne. Kod komputerowy staje się więc instrumentem władzy, który może wpływać na różne aspekty życia społecznego oraz prowadzić do dalszego podziału i dyskryminacji w przestrzeni miejskiej. W tym kontekście rozwój algorytmów i technologii cyfrowych może mieć daleko idące konsekwencje dla sprawiedliwości przestrzennej i społecznej.

### 5.3. CYFROWA FRAGMENTACJA PRZESTRZENI I NIERÓWNOŚCI INFRASTRUKTURALNE

W pracy *Splintering Urbanism* Graham i Marvin (2001) argumentowali, że tradycyjnie spójne systemy infrastrukturalne, mające na celu równomierne dostarczanie usług całym miastom, ulegają rozbiciu, tworząc sieci selektywnego dostępu, które wzmacniają nierówności społeczne i przestrzenne. W miastach wyłaniają się obszary wysoce zintegrowane z globalnymi przepływami kapitału i technologii, natomiast inne, często biedniejsze dzielnice zostają marginalizowane i wykluczone z tych sieci.

Podstawowym założeniem tego podejścia jest koncepcja selektywnej łączności (ang. *selective connectivity*), odnosząca się do sytuacji, w której pewne części miasta lub grupy społeczności mają priorytetowy dostęp do zaawansowanych technologii i usług, podczas gdy inne są systematycznie wykluczane lub pomijane. Zdaniem autorów zjawisko to jest rezultatem globalnych procesów neoliberalizacji, w których infrastruktura jest rozwijana w sposób wybiórczy, często z myślą o maksymalizacji zysków dla inwestorów i władz, zamiast dążący do równości społecznej i przestrzennej.

W erze cyfrowej koncepcja ta zyskuje nowy wymiar. Szczególne znaczenie ma tu selektywna łączność, będąca z jednej strony odzwierciedleniem istniejących nierówności, z drugiej aktywnie je kształtująca. Wybrane obszary i grupy społeczne mają lepszy dostęp do szybkiego internetu, sieci 5G i inteligentnych systemów miejskich, podczas gdy inne pozostają cyfrowo wykluczone. Dysproporcje w dostępie do infrastruktury cyfrowej prowadzi do pogłębienia istniejących nierówności społeczno-przestrzennych (Plantin i in., 2018).

Graham i Marvin (2001) wskazują też na formowanie się tak zwanych przestrzeni sieciowych klasy *premium* (ang. *premium network spaces*): wysoce skomunikowanych obszarów miejskich, charakteryzujących się zaawansowaną infrastrukturą cyfrową i technologiczną. Mogą to być tereny o wyjątkowo szybkim dostępie do internetu, rozbudowanej sieci czujników – tzw. internetu



rzeczy (ang. *internet of things* [IoT]), zaawansowanych systemach zarządzania ruchem czy energią. Te przestrzenie często stają się swoistymi wyspami wysokiej jakości usług cyfrowych w tkance miejskiej. Jednocześnie implementacja zaawansowanych technologii cyfrowych i kreowanie takich przestrzeni sieciowych klasy *premium* są głównymi czynnikami rozwoju inteligentnych miast (Luque-Ayala i Marvin, 2015). Powstająca w ten sposób fragmentacja przestrzeni prowadzi do pogłębiania się podziałów między centrum a peryferiami. Miasto centralne, dysponujące większymi zasobami i będące często priorytetem w strategiach rozwoju *smart city*, może szybciej i efektywniej kształtować *premium network spaces*, zwiększając swoją atrakcyjność dla mieszkańców i inwestorów (Borsekova i in., 2018).

Ośrodki peryferyjne i małe miasta mogą wykorzystać koncepcję przestrzeni sieciowych klasy *premium* jako strategię rozwojową. Tworząc lokalne wyspy zaawansowanej infrastruktury cyfrowej, mogą zwiększać swoją atrakcyjność i konkurencyjność, dzięki czemu przyciągną nowych mieszkańców, inwestycje i inne zasoby rozwojowe (Naldi i in., 2015). Rozwój takich enklaw sprzyja jednocześnie procesom suburbanizacji w szerszym zakresie, w tym także zmianom własnościowym i funkcjonalnym przestrzeni podmiejskiej (Astuti i Herlambang, 2021). Budowanie *premium network spaces* niesie za sobą także ryzyko pogłębienia cyfrowego wykluczenia (Graham, 2000). Obszary nieobjęte rozwiązaniami *premium* mogą doświadczać relatywnego pogorszenia swojej pozycji, a następnie prowadzić do nowych form segregacji przestrzennej i społecznej także na obszarach podmiejskich (Salemin i in., 2017).

#### 5.4. GENTRYFIKACJA CYFROWA I URBANIZM PLATFORMOWY

Nową jakością w kontekście postępującego ucyfrowienia miast jest urbanizm platformowy. Jak piszą Caprotti i in. (2022), należy postrzegać to zjawisko jako ewolucję *smart city* opartą na platformach cyfrowych, umożliwiających nowe formy pośrednictwa społecznego, ekonomicznego i politycznego. Te platformy jako cyfrowo zintegrowane zespoły społeczno-techniczne stają się nowym, a jednocześnie głównym aktorem społecznego wytwarzania przestrzeni (Mörtenböck i Mooshammer, 2020). Jako podmiot aktywnie kształtujący przestrzeń miejską prowadzą do cyfrowej gentryfikacji (Bronsvort i Uitermark, 2022; Middha i McShane, 2022). Jest to zjawisko, w którym technologie cyfrowe, takie jak platformy wynajmu krótkoterminowego, aplikacje związane z nieruchomościami, a także narzędzia *smart cities*, przyczyniają się do przeobrażania przestrzeni miejskich w sposób

analogiczny do tradycyjnej gentryfikacji. Proces ten prowadzi do wzrostu cen nieruchomości, zmiany demograficznej oraz wypierania z obiektu mieszkalnego dotychczasowych mieszkańców, zwłaszcza tych o niższych dochodach, na rzecz bardziej zamożnych grup społecznych. Jak wskazują badania Grahama i Wooda (2003) oraz Zuboff (2019), technologie te zamiast redukować nierówności mogą pogłębiać istniejące podziały społeczne, prowadząc do wykluczenia cyfrowego i przestrzennego w miastach.

Rozwój platform cyfrowych, takich jak Airbnb, sprzyja turystyzacji, która jest specyficzną formą cyfrowej gentryfikacji. Turystyzacja polega na przekształcaniu dzielnic mieszkaniowych w obszary skoncentrowane na krótkoterminowym wynajmie dla turystów, co zmienia charakter tych dzielnic i prowadzi do wzrostu cen nieruchomości oraz zmusza lokalnych mieszkańców do ich opuszczenia. W niektórych miastach, jak Barcelona czy Amsterdam, ten proces już wywołał poważne konflikty społeczne i naciski na władze miejskie, aby podjęły działania mające na celu ochronę lokalnych społeczności przed negatywnymi skutkami działalności platform cyfrowych (Guttentag, 2015). Reakcją na opisane zjawiska są próby wprowadzenia przepisów ograniczających negatywne skutki cyfrowej gentryfikacji. Platformy typu Airbnb i Uber nie tylko zmieniają sposób funkcjonowania przestrzeni miejskich, ale również stawiają przed miastami wyzwania regulacyjne. W Berlinie, Barcelonie i Nowym Jorku już wprowadzono prawo ograniczające działalność Airbnb, aby przeciwdziałać rosnącym cenom nieruchomości i wypieraniu lokalnych mieszkańców (Wachsmuth i Weisler, 2018). Ma ono na celu zrównoważenie korzyści płynących z nowych technologii z potrzebami społeczności lokalnych, jednak nie zawsze jest skuteczne, zwłaszcza gdy się go nie egzekwuje lub istnieją luki, które pozwalają na omijanie przepisów (Ferreri i Sanyal, 2018). Brak odpowiednich regulacji prawnych może eskalować problem gentryfikacji cyfrowej.

Innym zasadniczym aspektem cyfrowej gentryfikacji jest znaczenie danych, które są gromadzone i analizowane przez platformy cyfrowe oraz inne narzędzia technologiczne. Współczesne platformy, takie jak Zillow czy Redfin, wykorzystują ogromne ilości danych do przewidywania wzrostu wartości nieruchomości, co przyciąga inwestorów i deweloperów do określonych obszarów miejskich. To z kolei skutkuje wzrostem cen mieszkań i często zmusza dotychczasowych mieszkańców do wyprowadzki, zgodnie z mechanizmami klasycznej gentryfikacji (Fields, 2022). Dane te są również wykorzystywane do kształtowania decyzji urbanistycznych, co może prowadzić do zróżnicowanego rozwoju, w wyniku którego inwestycje będą się koncentrować na obszarach o najwyższym potencjale zysku, marginalizując inne części miasta (Kitchin, 2014). W efekcie, zamiast redukować nierówności, cyfrowe

narzędzia i platformy mogą pogłębiać podziały społeczne i przestrzenne, wzmacniając procesy technologicznej gentryfikacji.

W szerszym zakresie rolę platform cyfrowych we współczesnej transformacji miast analizuje Barns w pracy *Platform Urbanism: Negotiating Platform Ecosystems in Connected Cities* (2020). Opisuje ona urbanizm platformowy – proces, w którym platformy cyfrowe stają się kluczowym elementem infrastruktury miejskiej, przekształcając sposób, w jaki miasta funkcjonują i w jaki ludzie w nich żyją. Badając działanie platform typu Uber, Airbnb i Google Maps, Barns wskazuje, że nie funkcjonują one w izolacji, lecz tworzą złożone ekosystemy, w których dochodzi do interakcji między różnymi aktorami – użytkownikami, firmami prywatnymi, instytucjami miejskimi, a także innymi platformami. Te ekosystemy platformowe są dynamiczne i stale się rozwijają, co stawia przed miastami nowe wyzwania. Z jednej strony platformy te oferują nowe możliwości, np. łatwiejszy dostęp do usług, mobilność czy innowacyjne rozwiązania technologiczne. Z drugiej zaś można zauważyć negatywne konsekwencje ich działania, takie jak rosnące nierówności, zjawisko cyfrowej gentryfikacji oraz problemy związane z prywatnością i nadzorem. Autorka dowodzi, że platformy mogą przyczyniać się do wykluczenia niektórych grup społecznych, jednocześnie wzmacniając pozycję tych, którzy mają lepszy dostęp do technologii.

## 5.5. PRAWO DO MIASTA W ERZE CYFROWEJ

Rozwój technologii teleinformatycznych postawił problem nierówności społecznych w nowym kontekście – dostępu do technologii i danych, redefiniując jednocześnie kwestię prawa do miasta. Leszczynski (2016) argumentuje, że kontrola nad danymi i algorytmami w zarządzaniu miastem może prowadzić do decyzji faworyzujących określone grupy społeczne lub typy rozwoju. W odpowiedzi na te wyzwania Shaw i Graham (2017a) proponują koncepcję informacyjnego prawa do miasta, podkreślając potrzebę demokratycznej kontroli nad cyfrowymi aspektami życia miejskiego.

Adaptując ideę Lefebvre’a do analiz miasta w erze cyfrowej, Shaw i Graham pokazują, jak monopol informacyjny korporacji technologicznych, takich jak Google, może wpływać na kontrolę i reprodukcję przestrzeni fizycznej. Badacze argumentują, że dzięki kontroli nad wszechobecną formą abstrakcyjnej cyfrowej przestrzeni Google ma obecnie władzę nad miastem porównywalną, a miejscami nawet większą, do władzy urbanistów, deweloperów i właścicieli w miastach opisywanych przez Lefebvre’a.

Autorzy zwracają uwagę, że pod pozorem ideologii technologicznej, która rzekomo ma służyć ogólnemu interesowi miasta, korporacje technologiczne uzyskują

niedemokratyczną władzę nad procesami rozwoju miejskiego. Ta sytuacja stawia nowe wyzwania dla koncepcji prawa do miasta i demokratycznego zarządzania przestrzenią miejską w erze cyfrowej.

Idea prawa do miasta jest też podnoszona w monografii *The Right to the Smart City*. Jej autorzy (Cardullo i in., 2019) swój postulat prawa do inteligentnego miasta wywodzą z krytycznej analizy dominującego modelu inteligentnego miasta, który jest postrzegany jako narzędzie neoliberalnej akumulacji kapitału i przedsiębiorczego urbanizmu. Cardullo i in. (2019) uważają, że obecne podejście do *smart city* opiera się na neoliberalnej koncepcji obywatelstwa, zakładającej indywidualną autonomię i wolność wyboru nad prawami zbiorowymi i dobrem wspólnym. W tym kontekście obywatele są często traktowani jako bierne podmioty danych, konsumenci lub użytkownicy, a nie jako aktywni uczestnicy w kształtowaniu miasta. Dodatkowo technologie inteligentnego miasta rodzą wiele problemów etycznych związanych z prywatnością, nadzorem, profilowaniem i pogłębianiem nierówności społecznych.

W odpowiedzi na te wyzwania autorzy proponują koncepcję prawa do *smart city*, która ma na celu jego przekształcenie w projekt emancypacyjny i wzmacniający pozycję obywateli. Pomysł ten czerpie inspirację z Lefebvre’owskiej idei prawa do miasta, akcentując prawo mieszkańców do aktywnego kreowania przestrzeni miejskiej zgodnie z ich potrzebami i aspiracjami. Realizacja prawa do *smart city* wymaga fundamentalnej zmiany w relacjach społecznych i ekonomicznych, odejścia od modelu napędzanego wyłącznie kapitalizmem. Autorzy argumentują, że niezbędne jest ponowne prze-myślenie roli technologii w mieście tak, aby służyły one dobru wspólnemu i wzmacniały demokratyczną partycypację obywateli.

Alizadeh i Prasad (2024) formułują postulat sprawiedliwego miasta inteligentnego w kontekście miast globalnego Południa. Autorki analizują słabości i braki dynamicznego rozwoju *smart cities* w tym regionie, proponując agendę badawczą, która dostarcza empirycznych podstaw dla polityki rozwoju miast, oraz dając podwaliny pod normatywną refleksję zorientowaną na przyszłość. Ich celem jest stworzenie podwalin do realizacji prawa do inteligentnego miasta, opartego na zasadach sprawiedliwości i inkluzywności.

Istotny wkład w debatę na temat cyfrowych praw w kontekście miejskim przynosi praca *Our Digital Rights to the City* (Shaw i Graham, 2017b). Autorzy argumentują, że w obliczu rosnącej cyfryzacji przestrzeni miejskiej tradycyjne rozumienie prawa do miasta musi zostać poszerzone o wymiar cyfrowy. We wstępie do publikacji podkreślają oni, że reprezentacje cyfrowe miast, takie jak mapy Google’a, mają realny wpływ na fizyczną rzeczywistość miejską i sposób, w jaki ludzie z niej korzystają. W związku z tym autorzy postulują potrzebę ustanowienia informacyjnego

prawa do miasta, które gwarantowałyby obywatelom nie tylko dostęp do informacji, ale także możliwość jej tworzenia i zarządzania nią.

Głównym wątkiem poruszonym w opracowaniu Shaw i Graham (2017b) jest kwestia cyfrowej pracy i wartości generowanej przez użytkowników technologii miejskich. W tym kontekście Iveson (2017) twierdzi, że codzienne korzystanie z aplikacji mobilnych w mieście stanowi formę nieodpłatnej pracy cyfrowej, która przynosi ogromne zyski korporacjom technologicznym. W związku z tym autor postuluje potrzebę demokratyzacji tej wartości dodanej i uznania praw cyfrowych pracowników miasta.

Shaw i Graham (2017b) poruszają również ważną kwestię własności i dostępu do danych miejskich. Shelton (2017) zwraca uwagę na problem ograniczonego dostępu do informacji o własności nieruchomości w miastach amerykańskich, utrudniającego obywatelom zrozumienie procesu gentryfikacji i przeciwdziałanie temu zjawisku. Autor postrzega ograniczanie dostępu do takich danych jako atak zarówno na prawo obywateli do informacji, jak i na ich prawo do miasta jako całości. Z kolei Purcell (2017, 2022) nawiązuje do koncepcji *autogestion généralisée* (z fr. – ‘uogólniony samorząd’) i uznaje, że prawo do miasta cyfrowego powinno być rozumiane jako ciągły projekt, w którym mieszkańcy aktywnie przejmują kontrolę nad produkcją i zarządzaniem przestrzenią miejską, w tym jej aspektami cyfrowymi.

Produkowanie przestrzeni miejskiej w zdigitalizowanym świecie rodzi nowych aktorów i nowe sposoby wytwarzania oraz hybrydyzacji przestrzeni, ale stawia też w nowym świetle problem sprawiedliwości i dostępności do niej. W tym kontekście polityczny postulat prawa do miasta musi obejmować nie tylko jego fizyczną formę, ale także cyfrowe rozwinięcia. Demokratyczna kontrola nad danymi i algorytmami oraz aktywne uczestnictwo obywateli w kształtowaniu przestrzeni miejskiej są kluczowe dla zapewnienia sprawiedliwości i inkluzywności w erze cyfrowej. W nowym kontekście wracają więc stare problemy i wciąż aktualne postulaty sprawiedliwego miasta.

## 6. TEORIA W OBLCZU WYZWAŃ XXI WIEKU

Teoria społecznego wytwarzania przestrzeni, mimo upływu ponad 50 lat od jej sformułowania, pozostaje aktualnym i przydatnym narzędziem w analizie współczesnych zjawisk urbanistycznych. Dzięki swojej wszechstronności, interdyscyplinarności, elastyczności, adaptacyjności, krytycznej perspektywie i aplikacyjności nadal jest niezwykle aktualnym i przydatnym narzędziem w badaniach urbanistycznych (Evans, 2024). Jej zdolność do ewolucji i adaptacji do nowych kontekstów miejskich sprawia, że wciąż oferuje wartościowe ramy

konceptualne do analizy współczesnych wyzwań urbanistycznych – od lokalnych praktyk przestrzennych po globalne procesy kształtujące miasta XXI w.

Wszechstronność teorii społecznej produkcji przestrzeni pozwala na kompleksowe badanie różnorodnych sposobów ujęcia produkcji przestrzeni, od materialnych po symboliczne oraz wirtualne, co czyni ją niezwykle wartościowym narzędziem w zrozumieniu złożoności współczesnych miast (Schmid i in., 2018). Ta wieloaspektowość łączy się ściśle z interdyscyplinarnością podejścia, które integrując perspektywy socjologii, geografii, urbanistyki, ekonomii politycznej i studiów kulturowych, umożliwia holistyczne ujęcie procesów miejskich (Brenner i Schmid, 2015).

Elastyczność teorii społecznego wytwarzania przestrzeni przejawia się w jej zdolności do adaptacji do nowych kontekstów urbanistycznych. Jak zauważają Lees i in. (2016), teoria ta może być z powodzeniem stosowana do analizy tak różnorodnych zjawisk, jak suburbanizacja, gentryfikacja i rewitalizacja, ale też np. kształtowania się miejskich tożsamości (Leary-Owhin, 2016). Ta adaptacyjność jest szczególnie cenna w obliczu dynamicznie zmieniających się realiów miejskich XXI w., daje bowiem szansę na zbadanie nowych form przestrzennych, w tym przestrzeni hybrydowych i wirtualnych powstających na styku świata fizycznego i cyfrowego (Rossi i Di Bella, 2017).

Kolejnym atutem tego podejścia jest krytyczna perspektywa w studiach miejskich. Stwarza ona ramy do kwestionowania dominujących narracji o rozwoju miejskim oraz analizy alternatywnych form produkcji przestrzeni (Brenner i in., 2011). Ta krytyczna optyka jest szczególnie wartościowa w kontekście narastających nierówności społecznych i przestrzennych w miastach globalnych, ponieważ pozwala na dogłębną analizę relacji władzy między podmiotami, które kształtują przestrzeń miejską (Purcell, 2014).

Aktualność teorii społecznego wytwarzania przestrzeni przejawia się w jej aplikacyjności. Umożliwia ona wyciąganie praktycznych wniosków, które można wykorzystać w planowaniu i zarządzaniu miastami. Jak argumentuje Hubbard (2018), w teorii tej dostrzega się znaczenie codziennych praktyk w kreowaniu przestrzeni, a co za tym idzie – dla projektowania przestrzeni publicznych i polityki miejskiej. Ważny jest także jej potencjał w analizie globalnych procesów i ich wpływu na lokalne przestrzenie (Robinson, 2016). Wciąż aktualność zachowuje też polityczny aspekt koncepcji prawa do miasta, która jest narzędziem do tworzenia wizji sprawiedliwego miasta i budowania ruchów miejskich wokół tej idei (Domaradzka, 2018).

Mimo swojej elastyczności i zdolności do ewolucji teoria społecznego wytwarzania przestrzeni napotyka na istotne wyzwania w analizie współczesnych zjawisk urbanistycznych, którymi są: problemy związane z operacjonalizacją i kwantyfikacją, potencjalne stronniczości



kulturowe, trudności w nadążaniu za dynamicznymi zmianami miejskimi, ograniczona aplikacyjność praktyczna oraz wyzwania metodologiczne.

Jedną z kluczowych kwestii jest ryzyko nadmiernej abstrakcji i trudności w operacjonalizacji niektórych koncepcji. Blokland i Schultze (2017) zwracają uwagę na to, że pewne aspekty wytwarzania miasta mogą być trudne do zastosowania w konkretnych badaniach empirycznych, co może prowadzić do oderwania analiz od rzeczywistych realiów miejskich. Związane jest to również z trudnościami w kwantyfikacji zjawisk opisywanych przez teorię, co ogranicza jej użyteczność w badaniach ilościowych i modelowaniu przestrzennym (O'Sullivan i Manson, 2015).

Teoria społecznego wytwarzania przestrzeni, wywodząca się z zachodniego kontekstu urbanistycznego, może nie uwzględniać w pełni specyfiki procesów urbanizacyjnych w innych częściach świata. Robinson (2016) podkreśla potrzebę rozwijania bardziej globalnego podejścia do teorii miejskich, które uwzględniałoby różnorodność doświadczeń urbanizacyjnych na całym świecie. Możliwe stronnictwo kulturowe stanowią duże wyzwanie, szczególnie w kontekście rosnącej roli miast globalnego Południa w kształtowaniu współczesnych procesów urbanizacyjnych (Alizadeh i Prasad, 2024).

Kolejnym zagadnieniem jest nadążanie za dynamicznymi zmianami w strukturze i funkcjonowaniu miast. McFarlane i Silver (2017) twierdzą, że współczesne miasta podlegają szybkim i często nieprzewidywalnym transformacjom, co wymaga ciągłej aktualizacji koncepcji i metod badawczych. Wiąże się z tym ryzyko deterministycznego podejścia, które może prowadzić do nadmiernego akcentowania roli struktur społecznych kosztem sprawczości jednostek oraz niedoceniań wpływu przypadkowych czynników na rozwój miast (Borch i Kornberger, 2015).

Istotnym problemem jest również ograniczona aplikacyjność teorii w praktyce urbanistycznej i planistycznej. Często postrzega się teorię społecznego wytwarzania przestrzeni jako zbyt akademicką dla praktyków, co utrudnia jej zastosowanie w konkretnych rozwiązaniach urbanistycznych (Fainstein, 2014). Istnieje potrzeba rozwijania bardziej aplikacyjnych aspektów teorii, które mogłyby być bezpośrednio wykorzystywane w procesach planowania i zarządzania miastami.

Na koniec, teoria ta stoi przed wyzwaniami metodologicznymi związanymi z badaniem coraz bardziej złożonych procesów produkcji przestrzeni. Według Brennera i Schmidta (2015) badanie współczesnych form urbanizacji wymaga zaawansowanych, często interdyscyplinarnych metod badawczych. Należy zatem rozwijać nowe narzędzia analityczne, szczególnie w odniesieniu do badania nowoczesnych form przestrzennych, takich jak przestrzenie hybrydowe czy cyfrowe (Ash i in., 2018).

Jak zauważa Brenner (2019), przyszłość teorii miejskich zależy od ich zdolności do ewolucji i dialogu z dynamicznie zmieniającą się rzeczywistością. W tym

świecie teoria społecznego wytwarzania przestrzeni, ze swoim bogatym dorobkiem i zdolnością do adaptacji, ma szansę zachować główną rolę w rozumieniu i kształtowaniu miast XXI w. Jej dalszy rozwój, uwzględniający obecne ograniczenia i wyzwania, może znacząco przyczynić się do głębszego zrozumienia współczesnych procesów urbanizacyjnych oraz dostarczyć badaczom i praktykom narzędzi do analizy i kreowania przestrzeni w coraz bardziej zglobalizowanym, ucyfrowionym i dynamicznie zmieniającym się świecie.

## 7. PODSUMOWANIE

Celem artykułu było przedstawienie teorii społecznego wytwarzania przestrzeni, ze szczególnym uwzględnieniem koncepcji Lefebvre'a, oraz zbadanie jej znaczenia w analizie współczesnych zjawisk urbanistycznych. W artykule dokonano przeglądu fundamentalnych założeń Lefebvre'a, a także przeanalizowano rozwinięcia tej teorii zaproponowane przez Gottdienera, Soję, Jałowieckiego, Massey oraz Löw. Przywołano też liczne podejścia teoretyczne, które pokazują złożone zależności między produkcją przestrzeni materialnej a rzeczywistością cyfrową, zwłaszcza rosnącą rolą algorytmów, rozszerzonej rzeczywistości oraz urbanizmu platformowego.

Założenia tych podejść, a przede wszystkim obecne w nich nawiązania do zmieniającej się rzeczywistości społecznej i technologicznej, pokazują, że teoria społecznego wytwarzania przestrzeni pozostaje aktualnym i wartościowym narzędziem do analizy współczesnych zjawisk urbanistycznych – także w wymiarze cyfrowym. Najświeższe ujęcia tej teorii pozwalają zatem na pełniejsze zrozumienie dynamiki przestrzeni miejskich w kontekście globalnych i lokalnych przemian społeczno-ekonomicznych, które w coraz większym stopniu zależą od cyfrowych technologii, dostępu do nich, a także od kontroli nad dystrybucją cyfrowych informacji i zasobów.

## BIBLIOGRAFIA

- Agrawal, S. (red.). (2022). *Rights and the city: Problems, progress, and practice*. University of Alberta Press.
- Alizadeh, T., Prasad, D. (2024). The right to the smart city in the Global South: A research agenda. *Urban Studies*, 61(3), 426–444. <https://doi.org/10.1177/00420980231183167>
- Althorpe, C., Horak, M. (2023). The end of the right to the city: A radical-cooperative view. *Urban Affairs Review*, 59(1), 14–42. <https://doi.org/10.1177/10780874211057815>
- Ash, J., Kitchin, R., Leszczynski, A. (2018). Digital turn, digital geographies? *Progress in Human Geography*, 42(1), 25–43. <https://doi.org/10.1177/0309132516664800>
- Astuti, W.K., Herlambang, S. (2021). Ordinary fragmentation: Network secession of urban centers in Jakarta. *Journal of Regional and City Planning*, 32(3), 256–266. <https://doi.org/10.5614/JPWK.2021.32.3.4>

- Bannister, J., O'Sullivan, A. (2021). Big Data in the city. *Urban Studies*, 58(15), 3061–3070. <https://doi.org/10.1177/00420980211014124>
- Barns, S. (2020). *Platform urbanism: Negotiating platform ecosystems in connected cities*. Springer.
- Blokland, T., Schultze, H. (2017). Belonging, conviviality or public familiarity? Making sense of urbanity in rapidly transforming neighbourhoods through the lens of Berlin and Rotterdam. W: M. Smagacz-Poziemska, K. Frysztański i A. Bukowski (red.), *Re-imagining the city: Municipality and urbanity today from a sociological perspective* (s. 243–264). Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego. <https://doi.org/10.4467/K9748.40/E/17.7265>
- Borch, C., Kornberger, M. (2015). *Urban commons: Rethinking the city*. Routledge.
- Borsekova, K., Koróny, S., Vaňová, A., Vitálišová, K. (2018). Functionality between the size and indicators of smart cities: A research challenge with policy implications. *Cities*, 78, 17–26. <https://doi.org/10.1016/j.cities.2018.03.010>
- Brenner, N. (2019). *New urban spaces: Urban theory and the scale question*. Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/OSO/9780190627188.001.0001>
- Brenner, N., Marcuse, P., Mayer, M. (red.). (2011). *Cities for people, not for profit: Critical urban theory and the right to the city*. Routledge.
- Brenner, N., Schmid, C. (2015). Towards a new epistemology of the urban? *City*, 19(2–3), 151–182. <https://doi.org/10.1080/13604813.2015.1014712>
- Brighenti, A.M., Pavoni, A. (2023). On urban trajectology: Algorithmic mobilities and atmocultural navigation. *Distinktion: Journal of Social Theory*, 24(1), 40–63. <https://doi.org/10.1080/1600910X.2020.1861044>
- Bronsvoort, I., Uitermark, J.L. (2022). Seeing the street through Instagram: Digital platforms and the amplification of gentrification. *Urban Studies*, 59(14), 2857–2874. <https://doi.org/10.1177/00420980211046539>
- Caprotti, F., Chang, I.-C.C., Joss, S. (2022). Beyond the smart city: A typology of platform urbanism. *Urban Transformations*, 4, artykuł 4. <https://doi.org/10.1186/s42854-022-00033-9>
- Cardullo, P., Di Felicianantonio, C., Kitchin, R. (red.). (2019). *The right to the smart city*. Emerald Group Publishing.
- Clark, T.N. (red.). (2004). *Research in urban policy: T. 9: The city as an entertainment machine*. Elsevier/JAI.
- de Souza e Silva, A. (2006). From cyber to hybrid: Mobile technologies as interfaces of hybrid spaces. *Space and Culture*, 9(3), 261–278. <https://doi.org/10.1177/1206331206289022>
- Domaradzka, A. (2018). Urban social movements and the right to the city: An introduction to the special issue on urban mobilization. *Voluntas. International Journal of Voluntary and Non-profit Organizations*, 29(4), 607–620. <https://doi.org/10.1007/S11266-018-0030-Y>
- Evans, G. (2024). *Cultural spaces, production and consumption*. Routledge.
- Fainstein, S.S. (2014). The just city. *International Journal of Urban Sciences*, 18(1), 1–18. <https://doi.org/10.1080/12265934.2013.834643>
- Ferreri, M., Sanyal, R. (2018). Platform economies and urban planning: Airbnb and regulated deregulation in London. *Urban Studies*, 55(15), 3353–3368. <https://doi.org/10.1177/0042098017751982>
- Fields, D. (2022). Automated landlord: Digital technologies and post-crisis financial accumulation. *Environment and Planning A: Economy and Space*, 54(1), 160–181. <https://doi.org/10.1177/0308518X19846514>
- Frith, J. (2012). Splintered space: Hybrid spaces and differential mobility. *Mobilities*, 7(1), 131–149. <https://doi.org/10.1080/17450101.2012.631815>
- Gordon, E., de Souza e Silva, A. (2011). *Net locality: Why location matters in a networked world*. Wiley-Blackwell.
- Gottdiener, M. (1985). *The social production of urban space*. University of Texas Press.
- Graham, M., Zook, M., Boulton, A. (2013). Augmented reality in urban places: Contested content and the duplicity of code. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 38(3), 464–479. <https://doi.org/10.1111/j.1475-5661.2012.00539.x>
- Graham, M., Zook, M., Boulton, A. (2022). Augmented reality in urban places: Contested content and the duplicity of code. W: S. Carta (red.), *Machine learning and the city: Applications in architecture and urban design* (s. 341–366). John Wiley & Sons. <https://doi.org/10.1002/9781119815075.CH27>
- Graham, S. (2000). Constructing premium network spaces: Reflections on infrastructure networks and contemporary urban development. *International Journal of Urban and Regional Research*, 24(1), 183–200. <https://doi.org/10.1111/1468-2427.00242>
- Graham, S., Marvin, S. (2001). *Splintering urbanism: Networked infrastructures, technological mobilities and the urban condition*. Routledge.
- Graham, S., Wood, D. (2003). Digitizing surveillance: Categorization, space, inequality. *Critical Social Policy*, 23(2), 227–248. <https://doi.org/10.1177/0261018303023002006>
- Guttenag, D. (2015). Airbnb: Disruptive innovation and the rise of an informal tourism accommodation sector. *Current Issues in Tourism*, 18(12), 1192–1217. <https://doi.org/10.1080/13683500.2013.827159>
- Harvey, D. (2013). *Rebel cities: From the right to the city to the urban revolution*. Verso.
- Hubbard, P. (2018). *City* (wyd. 2). Routledge.
- Iveson, K. (2017). Digital labourers of the city, unite! W: J. Shaw i M. Graham (red.), *Our digital rights to the city* (s. 20–23). Meatspace Press. <https://meatspacepress.com/our-digital-rights-to-the-city/>
- Jałowicki, B. (2010). *Spółeczne wytwarzanie przestrzeni*. Wydanie nowe poprawione. Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Kitchin, R. (2011). The programmable city. *Environment and Planning B: Planning and Design*, 38(6), 945–951. <https://doi.org/10.1068/b3806com>
- Kitchin, R. (2014). *The data revolution: Big data, open data, data infrastructures & their consequences*. SAGE Publications.
- Kitchin, R., Dodge, M. (2011). *Code/space: Software and everyday life*. The MIT Press. <https://direct.mit.edu/books/oa-monograph/5039/Code-SpaceSoftware-and-Everyday-Life>
- Leary-Owhin, M.E. (2016). *Exploring the production of urban space: Differential space in three post-industrial cities*. Bristol University Press. <https://doi.org/10.46692/9781447305750>
- Lees, L., Shin, H.B. López-Morales, E. (2016). *Planetary gentrification*. Polity Press.
- Lefebvre, H. (1967). Le droit à la ville. *L'Homme et la société*, 6, 29–35. <https://doi.org/10.3406/homso.1967.1063>
- Lefebvre, H. (1991). *The production of space*. Blackwell.
- Lemos, A. (2008). Mobile communication and new sense of places: A critique of spatialization in cyberculture. *Revista Galáxia*, 16, 91–108.
- Leszczynski, A. (2016). Speculative futures: Cities, data, and governance beyond smart urbanism. *Environment and Planning A: Economy and Space*, 48(9), 1691–1708. <https://doi.org/10.1177/0308518X16651445>
- Löw, M. (2008). The constitution of space: The structuration of spaces through the simultaneity of effect and perception. *European Journal of Social Theory*, 11(1), 25–49. <https://doi.org/10.1177/1368431007085286>
- Löw, M. (2016). *The sociology of space: Materiality, social structures, and action*. Palgrave Macmillan. <https://content.e-bookshelf.de/media/reading/L-8096072-bf5130e0f8.pdf>
- Low, S.M. (2003). Embodied space(s): Anthropological theories of body, space, and culture. *Space and Culture*, 6(1), 9–18. <https://doi.org/10.1177/1206331202238959>
- Low, S.M. (2017). *Spatializing culture: The ethnography of space and place*. Routledge; Taylor & Francis Group.

- Luque-Ayala, A., Marvin, S. (2015). Developing a critical understanding of smart urbanism? *Urban Studies*, 52(12), 2105–2116. <https://doi.org/10.1177/0042098015577319>
- Massey, D.B. (2005). *For space*. SAGE Publications.
- McFarlane, C., Silver, J. (2017). Navigating the city: Dialectics of everyday urbanism. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 42(3), 458–471. <https://doi.org/10.1111/tran.12175>
- Middha, B., McShane, I. (2022). E-gentrification: Digital community engagement, urban change and digital rights to the city. W: S. Hovik, G.A. Giannoumis, K. Reichborn-Kjennerud, J.M. Ruano, I. McShane i S. Legard (red.), *Citizen participation in the information society: Comparing participatory channels in urban development* (s. 141–165). Palgrave Macmillan; Springer International Publishing. [https://doi.org/10.1007/978-3-030-99940-7\\_7](https://doi.org/10.1007/978-3-030-99940-7_7)
- Mitchell, D. (2003). *The right to the city: Social justice and the fight for public space*. The Guilford Press.
- Mörtenböck, P., Mooshammer, H. (2020). Platform urbanism: City-making in the age of platforms. W: P. Mörtenböck i H. Mooshammer (red.), *Data publics: Public plurality in an era of data determinacy* (s. 169–191). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780429196515-12>
- Naldi, L., Nilsson, P., Westlund, H., Wixe, S. (2015). What is smart rural development? *Journal of Rural Studies*, 40, 90–101. <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2015.06.006>
- O'Sullivan, D., Manson, S.M. (2015). Do physicists have geography envy? And what can geographers learn from it? *Annals of the Association of American Geographers*, 105(4), 704–722. <https://doi.org/10.1080/00045608.2015.1039105>
- Plantin, J.-C., Lagoze, C., Edwards, P.N., Sandvig, C. (2018). Infrastructure studies meet platform studies in the age of Google and Facebook. *New Media & Society*, 20(1), 293–310. <https://doi.org/10.1177/1461444816661553>
- Purcell, M. (2014). Possible worlds: Henri Lefebvre and the right to the city. *Journal of Urban Affairs*, 36(1), 141–154. <https://doi.org/10.1111/juaf.12034>
- Purcell, M. (2017). The city is ours (if we decide it is). W: J. Shaw i M. Graham (red.), *Our digital rights to the city* (s. 30–33). Meatspace Press. <https://meatspacepress.com/our-digital-rights-to-the-city/>
- Purcell, M. (2022). Everyday code: The project for democracy on our 'desktop'. *Digital Geography and Society*, 3, 1–9, artykuł 100035. <https://doi.org/10.1016/j.diggeo.2022.100035>
- Robinson, J. (2016). Thinking cities through elsewhere: Comparative tactics for a more global urban studies. *Progress in Human Geography*, 40(1), 3–29. <https://doi.org/10.1177/0309132515598025>
- Romanelli, M. (2021). Driving smart cities through smart projects. W: D. Cagánová, N. Horňáková, J. Papula, K. Stachová i L. Kohnová (red.), *Management trends in the context of industry 4.0*. EAI. <https://doi.org/10.4108/eai.4-12-2020.2303264>
- Rossi, U., Di Bella, A. (2017). Start-up urbanism: New York, Rio de Janeiro and the global urbanization of technology-based economies. *Environment and Planning A: Economy and Space*, 49(5), 999–1018. <https://doi.org/10.1177/0308518X17690153>
- Salemink, K., Strijker, D., Bosworth, G. (2017). Rural development in the digital age: A systematic literature review on unequal ICT availability, adoption, and use in rural areas. *Journal of Rural Studies*, 54, 360–371. <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2015.09.001>
- Schmid, C., Karaman, O., Hanakata, N.C., Kallenberger, P., Kockelkorn, A., Sawyer, L., Streule, M., Wong, K.P. (2018). Towards a new vocabulary of urbanisation processes: A comparative approach. *Urban Studies*, 55(1), 19–52. <https://doi.org/10.1177/0042098017739750>
- Schwanen, T., Kwan, M.-P. (2008). The Internet, mobile phone and space-time constraints. *Geoforum*, 39(3), 1362–1377. <https://doi.org/10.1016/j.geoforum.2007.11.005>
- Shaw, J., Graham, M. (2017). An informational right to the city? Code, content, control, and the urbanization of information. *Antipode*, 49(4), 907–927. <https://doi.org/10.1111/anti.12312>
- Shaw, J., Graham, M. (red.). (2017). *Our digital rights to the city*. Meatspace Press. <https://meatspacepress.com/our-digital-rights-to-the-city/>
- Shelton, T. (2017). Re-politicizing data. W: J. Shaw i M. Graham (red.), *Our digital rights to the city* (s. 24–27). Meatspace Press. <https://meatspacepress.com/our-digital-rights-to-the-city/>
- Shields, R. (1991). *Places on the margin: Alternative geographies of modernity*. Routledge.
- Soja, E.W. (1980). The socio-spatial dialectic. *Annals of the Association of American Geographers*, 70(2), 207–225. <https://doi.org/10.1111/j.1467-8306.1980.tb01308.x>
- Soja, E.W. (1996). *Thirdspace: Journeys to Los Angeles and other real-and-imagined places*. Blackwell.
- Soja, E.W. (2011). *Postmodern geographies: The reassertion of space in critical social theory* (wyd. 2). Verso.
- Staeheli, L.A., Mitchell, D. (2007). *The people's property? Power, politics, and the public*. Routledge.
- Townsend, A.M. (2014). *Smart cities: Big data, civic hackers, and the quest for a new utopia*. W.W. Norton & Company.
- Wachsmuth, D., Weisler, A. (2018). Airbnb and the rent gap: Gentrification through the sharing economy. *Environment and Planning A: Economy and Space*, 50(6), 1147–1170. <https://doi.org/10.1177/0308518X18778038>
- Yigitcanlar, T. (2015). Smart cities: An effective urban development and management model? *Australian Planner*, 52(1), 27–34. <https://doi.org/10.1080/07293682.2015.1019752>
- Zook, M.A., Graham, M. (2007). Mapping DigiPlace: Geocoded internet data and the representation of place. *Environment and Planning B: Urban Analytics and City Science*, 34(3), 466–482. <https://doi.org/10.1068/B3311>
- Zuboff, S. (2019). *The age of surveillance capitalism: The fight for a human future at the new frontier of power*. Public Affairs.

Artykuł wpłynął:

15 marca 2024

Zaakceptowano do druku:

17 czerwca 2024